T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI

ARAPÇA LÜGATLARDA HADİSLERLE İSTİŞHAD (LİSÂNU'L-ARAB ÖZELİNDE)

Yüksek Lisans Tezi

Hüseyin Avcı

Ankara – 2014

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI

ARAPÇA LÜGATLARDA HADİSLERLE İSTİŞHAD (LİSÂNU'L-ARAB ÖZELİNDE)

Yüksek Lisans Tezi

Hüseyin Avcı

Tez Danışmanı

Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal

Ankara – 2014

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI

ARAPÇA LÜGATLARDA HADİSLERLE İSTİŞHAD
(LİSÂNU'L-ARAB ÖZELİNDE)

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı :…….....…….

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
……..	…….
……..	…….
……..	…….
……..	……..
…….	…….

Tez Sınavı Tarihi:…….

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (…...../……/2014)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

……..

İmzası

……..

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER……I

ÖNSÖZ……II

KISALTMALAR……...III

GİRİŞ……1

A) Tezin konusu, amacı, önemi……..…3

B) Kavramsal Çerçeve…….……..…5

a- Lugat, Kâmûs, Mu'cem, Muhît, İstişhad, Garîb Kavramları…….…….5

1. BÖLÜM: Doğuda ve Arap Âleminde Sözlük Çalışmaları

A) Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları…….……11

1- Arapça Sözlük Türleri……..…....……15

1.1 Harflerin Mahreçleri Esas Alınarak Hazırlanan Sözlükler……...15

1.2 Kelime Kökünün Son Harfi Esas Alınarak Hazırlanan Sözlükler……16

1.3 Kelime Kökünün İlk Harfi Esas Alınarak Hazırlanan Sözlükler……..16

1.4 Kelimenin Okunduğu Şekliyle Tertip Edilen Sözlükler……...17

2- Garîbu'l-Hadis Kitapları…..……18

3- Arapça Sözlüklerle Garîbu'l-Hadis Kitaplarının Karşılaştırılması……..……22

B) Arap Dilinde İstişhadın Yeri ve Önemi……26

1- Hadislerle İstişhad……28

2. BÖLÜM: Lisânu'l-Arab ve Hadislerle İstişhad

A) İbn-i Manzûr ve Lisânu'l-Arab Adlı Eseri……..……31

B) İbnu'l-Esîr ve en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser adlı eseri…..……35

C) Lisânu'l-Arab en-Nihâye İlişkisi……....38

a- Lisânu'l-Arab'da en-Nihâye'den yapılan Alıntılar……39

D) İbn-i Manzûr'un Hadisler Üzerindeki Tasarrufu……...….43

1- Hadisleri sunuş şekli…….……..……..……43

1.1 Metni Hz. Peygambere Nisbet…….……43

1.2 Metni İsnadsız Nakletmesi…….45
1.3 Metni Ravilere Nisbet…….45
1.4 Metni Hadis Âlimlerine Nisbet……..…….47
1.5 Metni Farklı Olay ve Konulara Nisbet……..48
1.6 Hadisleri Tam olarak Nakletmesi……..…….49
1.7 Hadisleri Kısmen Nakletmesi……..51
1- Hadislerde Geçen Kelimelerin Etimolojik Tahlillerini Yapması....……....54
2- Hadislerde Geçen Kelimelerin Gramatik Tahlillerini Yapması……..55
3- Hadislerde Geçen Deyimlerin Tahlillerini Yapması……58
4- İbn-i Manzûr'un Hadisleri Şerh Etmesi……...59
5- İstişhad Amacı Dışında Nakledilen Hadisler……...……61
6- Hadislerin Kaynaklarını Göstermesi Meselesi…...…….….64
D) Hadislerin Sözlükte İstişhad Amacıyla Kullanılışına Örnekler……67

SONUÇ……....92

KAYNAKLAR…….……94

ÖZET……98

ABSTRACT……..…99

KISALTMALAR

AÜİFD**:** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

AÜSBE: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

a.g.e. : Adı geçen eser

as : aleyhi's-selam

bkz.: Bakınız

b.: Bin, ibni

c. : Cilt

c.c. : Celle Celâluh

CÜİF: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

D.İ.B.: Diyanet İşleri Başkanlığı

h. : Hicrî

Hz.: Hazreti

m.: Milâdi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

M.Ö. : Milattan Önce

Nşr. : Neşreden

ö. : Ölümü

r.a. : Radıyallâhu anh

s. : Sayfa

ss: Sayfalar

sav: Sallallâhu aleyhi ve sellem

tah. : Tahkîk

trc. : Tercüme

TDK: Türk Dil Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

vb.: Ve benzeri

vs.: Ve sâire

Yay.: Yayınları

YÜ: Yüzüncü Yıl Üniversitesi

ÖNSÖZ

Sözlükler, insan hayatının en önemli unsurlarından biri olan dilin anlaşılması ve birbirini takip eden nesillerin kültürel ve tarihsel olarak kaynaşması yönünden çok önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle her an elimizin altında bulunan sözlükler, aslında en temel birer kaynak gibi görev yapmaktadırlar. İnsanoğlunun ortaya koyduğu ilk sözlükten günümüze gelene kadar geçen yüzlerce yıllık süre içerisinde hazırlanan binlerce sözlük, dillerin söz varlığının yanı sıra insanoğlunun binlerce yıllık bilgi ve birikimini bugünün ve geleceğin insanına ulaştırmaktadır.

Arapça sözlüklerde hadislerle istişhad adlı bu çalışmamızda isminden de anlaşılacağı üzere Arapça sözlüklerde hadislerin nasıl ve ne amaçla kullanıldığı konusunu işlemeye çalışacağız. Çalışmamızda Hadislerle bağlantılı olması hasebiyle İslamî dönem Arap sözlükçülüğü ve bu sözlüklerin hadislerle olan ilişkisi incelenecektir. İslami dönem Arap tarihinde hadislerin sadece dini hayatı tanzim etme yani teşriî yönünün dışında, Arap edebiyatına ve kültürüne nasıl tesir ettiği, daha doğrusu katkıda bulunduğu ve zenginleştirdiği üzerinde durulacaktır. Fakat çalışmanın en önemli tarafı olan ve sözlük yapımcılarının sözlüklerinde kullandıkları hadisleri tespit ederken hangi ölçütlere göre hareket ettikleri, hadis olarak naklettikleri metinlerin kaynaklarına dikkat edip etmedikleri, sıhhatine dair bir endişe taşıyıp taşımadıkları da özellikle irdelenecektir.

Çalışmamızın konusunu tespitten kaynak tavsiye ve teminine varıncaya kadar birçok konuda katkılarda bulunan, bize zaman ayırıp destek veren kıymetli danışman hocam Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal'a, çalışmamız boyunca bizden maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen kadim dostum Zeki Keleş'e teşekkürü bir borç bilirim.

…../…../2014

Hüseyin AVCI

GİRİŞ

Bilindiği üzere İslam tarihinde kaleme alınan ve sözlük olarak nitelendirebileceğimiz eserlerin ilk ve temel amacı, gerek Kur'ân'da gerekse hadislerde zikredilen ve anlamı kapalı, müphem veya meçhul olan kelimelerin izah edilmesidir. Bu bâbdan olmak üzere "Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Hadîs" şeklinde isimlendirilen ve Arapça sözlüklerin ve sözlükçülüğünün nüvelerini teşkil eden bu eserler bu amaçla kaleme alınmış olup, ortaya çıkışları, hadislerin tedvin edilmesini takip eden hicri ikinci asrın başlarına tekâbül eden bir zaman dilimine rastlamaktadır.

Lisânu'l-Arab özelinde Arapça sözlüklerde hadislerle istişhad konulu bu çalışmamızda sözlük olarak, hem Arap edebiyatında hem de tefsir ve hadis olmak üzere diğer İslami ilimlerde de muteber olduğuna inandığımız İbn Manzur'un Lisânu'l-Arab[1] isimli eserini belirledik. Bu eser, hadis tarihi açısından geç dönem diyebileceğimiz bir zaman diliminde kaleme alınmış olması hasebiyle gerek hadis edebiyatını oluşturan tüm kaynaklara gerekse tefsire dair eserlerin çoğunluğuna vakıf olma, erişebilme imkânının olduğu bir konumdaydı. Hadislerin hıfz, kitabet, tedvin ve tasnif gibi aşamalarını tamamladığı, hadis edebiyatını oluşturan temel eserlerin ortaya çıktığı, ortaya çıkan bu hadis külliyatının şerhlerinin dahi yapıldığını düşünecek olursak, hadislerle istişhad bakımından oldukça zengin bir içeriğe sahip olan İbn Manzûr'un eseri Lisânu'l-Arab'ın çalışmamıza temel teşkil etmek için yeterli olacaktır kanaatindeyiz.

Ayrıca çalışmamız sırasında, Lisânu'l-Arab'da kullanılan hadislerin karşılaştırılması ve kontrolü için çeşitli hadis kaynaklarına da müracaat etmemiz gerekiyordu. Bu bâbdan olmak üzere tercihimizi yaparken hadis edebiyatında en temel eserleri seçmeye gayret ettik. Sözlükte istişhad edilen hadisleri araştırdığımız ve aradığımız, üzerlerinde bütün hadis otoritelerinin ittifak ettiklerine inandığımız bu kaynaklar aşağıda sırasıyla verilmiştir.

1- El-Câmiu's-Sahîh, Muhammed b İsmail el-Buhârî (h.193-256)
2- El-Câmiu's-Sahîh, Muslim İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî (h.204-261)
3- Sunen'u İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd b. Mâce (h.203-273)
4- Sunen'u Ebî Dâvûd, Suleyman İbnu'l-Eş'as es-Sicistânî (h.202-275)

[1] Ebu'l-Fazl İbn Manzûr İbn Mükerrem Cemâleddin Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî er-Ruveyfî el-İfrikî el-Mısrî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Kahire, Tarihsiz…

5- Sunenu’t-Tirmizi (Câmiu’t-Tirmizi) Muhammed b. Îsâ et-Tirmizi (h.209-287)
6- Sunenu’n-Nesâî, Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (h.215-303)
7- Musned Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (h.164-241)
8- Muvatta, Ebû Abdillah Mâlik b. Enes b. Ebî Âmir el-Asbehî (h.93-179)
9- Sunenu’d- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fazl b. Behrâm b. Abdussamed et-Temîmî es-Semerkandî ed-Dârimî (h.181-255)
10- Sunenu Dârakutnî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (h.306-385)
11- El-Edebu’l-Mufred, Muhammed b İsmail el-Buhârî (h.193-256)
12- Musned Ebî Dâvud et-Tayâlisî, Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud b. El-Cârûd et-Tayâlisî (h.133-204)
13- Sunenu’l-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. El-Huseyn b. Ali b. Abdillah b. Musa el Beyhakî (h.384-458)
14- El-Mustedrek ale’s-Sahîhayn, Muhammed b. Abdillah el-Hâkimu’n-Nîsâbûrî ibn Beyyî (h.321-405)
15- Musannef Abdillah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe (h.159-235)
16- Musannef Abdirrazzâk b. Hemmâm es-San’ânî (h.126-211)

A) Tezin Konusu, Amacı ve Önemi:

Çalışmamızda, hadislerle istişhadın en çok kullanıldığı alan olması hasebiyle, genelde Arap sözlükçülüğü, özelde ise İbn-i Manzûr'a ait "Lisânu'l-Arab" adlı sözlük ve bu sözlüğün hadislerle olan ilişkisi incelenecektir. İslamî dönem Arap tarihinde hadislerin, sadece dinî hayatı tanzim etme yani teşriî yönünün dışında, Arap edebiyatına ve kültürüne nasıl tesir ettiği, katkıda bulunduğu ve zenginleştirdiği üzerinde durulacaktır. Fakat çalışmanın odak noktası sözlük müelliflerinin sözlüklerinde naklettikleri hadisleri nasıl ve ne şekilde kullandıkları, hadisler üzerindeki tasarrufları, hadis olarak naklettikleri metinlerin kaynaklarına dikkat edip etmedikleri, sıhhatine dair bir endişe taşıyıp taşımadıkları da özellikle irdelenecektir. Ayrıca çalışmamızda Arap dilinde ve özellikle Arap Sözlükçülüğünde çok önemli ve vazgeçilmez bir yere sahip olan istişhad konusu da bir sözlük özelinde incelenecek, sözlüklerde istişhad amaçlı nakledilen hadisler üzerinde müelliflerin tasarrufları, bu tasarrufun keyfiyeti ve mahiyeti kapsamlı olarak okuyuculara aktarılmaya gayret edilecektir. Arap Dilinde sözlüklerin ortaya çıkış sebepleri, bu alanın öncüleri olan ilk sözlükler ve müellifleri, sözlüklerin nüveleri kabul edilen "Garîbu'l-Hadis" eserleri ve bu eserlerin, sözlükçüleri ve sözlük yazımını ne derece etkilediği konuları da çalışmamızda üzerinde duracağımız temel hususlardan olacaktır.

Çalışmamız esnasında yaptığımız araştırmalarda gerek yurt içinde gerek yurt dışında bu konuya dair yazılmış müstakil bir eser bulunmadığına şahit olduk. Ancak bazı bilim insanları tarafından kitaplarında kısmen bu konuya yer verildiğini veya makaleler yazıldığını da belirtmek gerekmektedir. Bunlardan Mehmet Reşit Özbalıkçı[2], Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü adlı eserinin bir bölümünü hadislerle istişhada ayırırken, Mustafa Bilici[3], Cemal Abdullah Aydın[4], Fatih Kılınç[5] ve Abdülkadir Kabdan'ın[6] tezlerinde, Hüseyin Tural[7], Ali Eroğlu[8], Hasan Taşdelen[9]

[2] Prof. Dr. Mehmet Reşit Özbalıkçı, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat F.Arap Dili ve Belagati ABD.

[3] Mustafa Bilici, İbn Mâlik ve Şevâhidu't-Tavdîh ve't-Tashîh Adlı Eseri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Selçuk Üniversitesi, 2008

[4] Cemal Abdullah Aydın, Zebîdî'nin Tâcu'l-Arûs Adlı Eserindeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009

[5] Fatih Kılınç, İbn Dureyd ve Cemheratu'l-Luğa Adlı Eseri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006

[6] Abdülkadir Kabdan, Nesefî Tefsirinde Şiirle İstişhad, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2007

[7] Prof. Dr. Hüseyin Tural, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat F. Arap Dili ve Belagati ABD.

[8] Prof. Dr. Ali Eroğlu, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat F. Arap Dili ve Belagati ABD.

[9] Doç. Dr. Hasan Taşdelen, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat F. Arap Dili ve Belagati ABD

ve M. Akif Özdoğan'ın[10] makalelerinde konu kısmen de olsa işlenmiştir. Bu sebepledir ki bir Arapça sözlükte hadislerin istişhad amacıyla kullanılışını ele aldığımız bu çalışmayı yapmaya karar verdik.

Çok zengin bir sözlük kültürüne sahip olan Arap dilindeki tüm sözlükleri incelemek mümkün olamayacağından çalışmamızı İbn-i Manzûr'un, ilim çevrelerinde muteber kabul edilen Lisânu'l-Arab adlı çok kapsamlı ve birçok hadis ihtiva eden sözlüğüyle sınırlı tuttuk. Bu eserle birlikte Arapça sözlüklere öncülük eden ve Arapça sözlüklerin ilk örnekleri kabul edilen "Garîbu'l-Hadis" türü eserlerden İbnu'l-Esîr'in, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser* adlı eserini de çalışmamıza temel kaynak olarak belirledik. Bu eser, İbn-i Manzûr'un Lisânu'l-Arab adlı eserine örnek olması bakımından da ayrıca önem arz etmektedir. Yine sözlüklerde geçen hadisleri de hadis âlimlerinin ittifakla en seçkin kaynaklar olarak kabul ettikleri ve isimlerini yukarıda zikrettiğimiz temel kaynaklarından araştırmayı tercih ettik.

İlk bölümde konuyla ilgili, mu'cem, kâmûs, luğat, muhît, sözlük, istişhad, garîb gibi kavramlar izah edildikten sonra Arap dilinde sözlük çalışmaları ve Arapça sözlük türleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca Garîbu'l-Hadis eserleriyle Arapça sözlükler arasındaki ilişki üzerinde durulmakta ve her iki tür eser içerik bakımından bir mukayeseye tabi tutulmaktadır.

İkinci bölümde ise çalışmamıza temel teşkil eden eserler ve müellifleri hakkında bilgi verildikten sonra sözlük yazarı İbn-i Manzûr'un istişhad için naklettiği hadisler üzerindeki tasarrufu mercek altına alınmaktadır. Müellifin hadis metinlerini nakledişşekli, onları şerh etmesi ve hadislerde geçen kelimelere dair gramatik ve etimolojik tahliller yapması verilen örneklerle göz önüne serilmeye çalışılmıştır.

[10] Doç. Dr. Mehmet Akif Özdoğan, Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat F. Arap Dili ve Belagati ABD

B) KAVRAMSAL ÇERÇEVE

a) Mu'cem, Kâmûs, Lugat, Muhît, İstişhad, Garîb Kavramları:

Sözlükler ve sözlük yazarlığı insan hayatının en önemli unsurlarından biri olan dilin anlaşılması ve birbirini takip eden nesillerin kültürel ve tarihsel olarak kaynaşması yönünden çok önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle her an elimizin altında bulunan sözlükler, aslında en temel birer kaynak gibi görev yapmaktadırlar. İlgi alanı ne olursa olsun, hangi bilim dalıyla uğraşırsa uğraşsın biraz okuyan biraz yazan herkesin yolu ama az ama çok sözlüklerle bir yerlerde kesişmektedir.

Uzaktan veya yakından herhangi bir ilim dalıyla uğraşan herkes mutlaka sözlüğe bakmış, anlamını bilemediği sözcükleri sözlükte aramışlardır. Yalnızca anlamını bilmediğimiz sözcükler için değil, nereden geldiğini merak ettiğimiz, yazılışını, söylenişini, türünü ve kullanılış özelliklerini öğrenmek istediğimiz sözcükler için de sözlük sayfalarını karıştırmışızdır. Zira sözlükler ait oldukları toplumun ve tüm insanlığın belleğidir. İnsanoğlunun ortaya koyduğu ilk sözlükten günümüze gelene kadar geçen yüzlerce yıllık süre içerisinde hazırlanan binlerce sözlük, dillerin söz varlığının yanı sıra insanoğlunun binlerce yıllık bilgi ve birikimini bugünün ve geleceğin insanına ulaştırmaktadır.

Sözlükler, toplumların kültürlerini yansıtan aynalardır. Tarihte, her milletin bir dili, o dilin de mutlaka bir sözlüğü olmuştur. Sözlükler, yazıldıkları dönemlerde, toplumların neleri bildiklerini, ilim, sanat ve teknikte hangi seviyeye ulaştıklarını, nelerle uğraştıklarını, kimlerle ve hangi milletlerle ilişki kurduklarını gösterirler. Bir dil için sözlük demek her şey demektir. Sözlüğün toplumlar için önemini ifade edebilmek adına, sözlüğü "hafıza", sözlüksüzlüğü ise "cinnet" olarak değerlendiren aydınlar olmuştur.[11] Kadîm âlimlerimiz, İslâmî ilimlerle uğraşan hiçbir kişinin kâmustan müstağni olamayacağını ifade etmek için; " Rençbere çâmus (manda), mollaya kâmûs gerekir" demişlerdir.[12]

---

[11] Ali İhsan Öbek, "Tarihi Türk Sözlükçülüğünde Dönüm Noktası (Büyük Türk Lügati)", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/4 Summer 2009, ss:845-855

[12] Asım Efendi, Ebu'l-Kemal, *Kâmûs Tercümesi, el-Okyanûsu'l-Basît fî Tercemeti Kâmusi'l-Muhît*, I-IV, İstanbul, 1304–1305.

Bu babdan olmak üzere gerek Türkçemizde gerek Arap Dilinde tarih boyunca birçok sözlük kaleme alınmış ve bu sözlüklere çeşitli isimler verilmiştir. Bugün sözlük olarak ifade ettiğimiz kelime yerine kullanılan birçok kavram olmuştur. Bu kavramlardan bazıları ve tarifleri aşağıda verilmiştir.

1- Mu'cem:

Arap dilinde bugün bilinen sözlük anlamında kullanılan ilk kelime mu'cemdir. Harfi/yazıyı harekelemek, noktalamak, denemek, imtihana tabi tutmak anlamlarına gelen "'aceme" kökünden türeyen " mu'cem " noktalanmış, noktalı, noktalı harf anlamlarına gelirken, Osmanlı Türkçesinde de kullanılmış olup sözün kapalı ve anlaşılmaz olması manasına gelmektedir.[13] Ayrıca mu'cem lafzı " hurûf-i hecâ tertibiyle müretteb lugat ve benzeri eserler" olarak da tanımlanmaktadır.[14] Yine "sözün kapalı ve anlaşılmaz olması" mânasındaki ucme kökünden ism-i mef'ûl veya masdar olduğu "kapalılığı ve bilinmezliği giderilmiş söz" anlamına geldiği ifade edilmektedir. Sözlük âlimlerinin "kelimelerin alfabetik dizimi" anlamında kullandıkları mu'cem terimini hadisçilerden aldığı da iddia edilmektedir.[15]

Mu'cem kelimesi hicri dördüncü yüzyıldan sonra İbn-i Fâris'in (ö: 395/1004)[16] eserine *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa* adını vermesi ile ilk defa kullanılmıştır. Aynı dönemde kaleme alınan *Mu'cem fî Bekâyâ'l-Eşyâ* adlı, Ebû Hilâl el-Askerî'ye (ö: 400/1009)[17] ait eser de mu'cem kavramını kullanan ve Arapça 'da kullanımdan kalkmış kelimelere dair bir sözlük olarak kayıtlara geçmiştir.[18]

2- Kâmûs:

Eskiden olduğu gibi günümüz Arapçasında da "sözlük" anlamında kullanılmakta olan kelime "kâmûs'tur. Kâmûs kelimesinin "suya dalmak" anlamındaki 'kams' dan türediği genel kabul görmekle beraber Yunanca'dan geldiğini iddia edenler de

---

[13] Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul, Mektep Yayınları. 2010), s:759

[14] Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, nşr. Ahmed Cevdet, byy, 1317 h.

[15] İsmail Durmuş, "Sözlük", *DİA*, Cilt 37, ss:398-401, 2009

[16] Ebu'l Huseyn Ahmed İbn-i Fâris, İran asıllı Arap Dilci.

[17] Hasen b.Abdulah b. Sehl b. Yahya b.Mibran, Basralı edîb, Şâir ve sözlük yazarı.

[18] Şükrü Haluk Akalın, "Sözcük Bilimi ve Sözlükçülük", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK Yayınları 2001,ss:162-169

olmuştur.[19] *Batlamyus*'a (85-165)[20] göre kamus kelimesi Grekçe "okeanus" (okyanus) kelimesinden türemiştir. Kelime önceleri Araplar tarafından "ukıyanus" şeklinde telaffuz edilirken " Bahr'ul-Ukıyanusi'l-Muhît" (arzı kuşatan deniz, Atlas Okyanusu) ifadesiyle de anlamını karşılamaya çalışmışlardır. Ancak Feyrûzâbâdî'nin (ö:816 h.) *el-Kâmûs'ul-Muhît* adını verdiği sözlüğü bu isimle anılan en meşhur sözlük olmuştur. Öyle ki ilim çevrelerinde çok ilgi görmesi ve insanlar üzerinde bıraktığı büyük etkisiyle kamus kelimesi bu dönemden itibaren "sözlük" anlamında kullanılmaya başlamıştır.

Kâmûs kelimesinin farklı kaynaklarda geçen tanımlarına birer örnekle değinmek gerekirse şunları sıralamak mümkündür. Deniz, okyanus, lugat kitabı, bir dilin bütün kelimelerinin açıklama ve yorumlamalarını içine alan kitap… Mehmet Akif Ersoy'un bir şiirinde de kâmûs, sözlük anlamında, "Mahşer gibi âfâkını sarmış zulemâtın, teşrîhine kâmûsu yetişmez kelimâtın" şeklinde kullanılmıştır. Kâmûs aynı zamanda Türk Dilinde sözlük anlamı dışında, kevgir, bakır süzgeç, kepçe gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.[21]

3- Lugat:

Sözlüğün, bir dilin belli bir çağda ya da bütün çağlarda kullanılan sözcüklerini terimlerini ve özel kullanımlarını ki deyimler, deyişler, atasözleri vb. bu bâbdandır, alfabetik düzen içinde, tanımları, örnek cümleleri, söylenişleri, kökenleri, eşanlamlıları, karşıt anlamlıları, bir başka dildeki veya aynı dildeki karşılıklarıyla veren ve bünyesinde toplayan eserler olduğu bilinmektedir.[22] Türkçemizde sözlüğün Arapça karşılığı olarak bilinen luğat kelimesi "sözünde hata yapmak, saçmalamak, zırvalamak, söz söylemek, boş konuşmak, kuş ötmek"[23] anlamlarına gelen "ل غ و" kökünden türemiştir. Ancak Araplar lugat kelimesini sözlük anlamında tarihin hiçbir döneminde kullanmamışlardır. Luğa ya da lugat Araplarda sözlük anlamında değil dil ve lehçe anlamında kullanılmıştır. Türk Dili tarihinde çok önemli bir yeri olan ve 11.

---

[19] Gamze Yücetürk, "Arapça Yazılmış Dört Çağdaş Sözlüğün Yöntem ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi", (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011), ss: 2-3

[20] Klaudyos Batlamyus (85-165), İskenderiyeli Yunan gökbilimci, matematikçi, coğrafyacı ve astronom.

[21] Türk Dil Kurumu, "Türkçe Sözlük, Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü", http://www.tdkterim.gov.tr ,(02.04.2014)

[22] Zekeriya Bingöl, "Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma", *Akademik Bakış Dergisi*, Yıl: Mayıs 2006, Sayı: 9, ss:197-207

[23] Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul, Mektep Yayınları. 2010), ss:1069-1070

yüzyılda yaşamış olan ünlü Türk dilbilimci Kaşgarlı Mahmud' un[24] eseri "Dîvânu Luğati't-Türk" de geçen lugat sözü de 'dil, lehçe' anlamındadır. Burada divan kelimesi asıl anlamı olmamakla beraber sözlük anlamında kullanılmıştır.

4- Muhît:

Sözlükte, etrafını kuşatan, ihata eden, çeviren anlamlarına elen bu kavram Araplar tarafından sözlük anlamında da kullanılmıştır. Hicri dördüncü yüzyıldan itibaren Arapların lugatlarına "okyanus," anlamına da gelen 'muhît' adını verdikleri izlenmektedir. Özellikle Sâhib b. Abbâd'in[25] (ö:385/995) *el-Muhît fî'l-Luğa* adlı eseri ile yine İbn Sîde'nin[26](ö:458/1066) *el-Muhkem ve'l-Muhît'ul-A'zam* adlı eseri muhît kavramını kullanan ilk eserlerdendir.

5- İstişhad

Arapçada istişhâd kelimesi, "شهد " kökünden türemiştir. Bu kelime "şahit göstermek, şahitliğine başvurmak, delil saymak, bir iddianın ispatı için delil ileri sürmek, şehit olmak, hazır olmak, gelmek, kesin karar vermek, şahitlik etmek, bir şeyin hakikatine muttali olmak, " anlamlarını ifade eder. Kâmûs-i Türkî'de istişhada "Şahit getirme, şehâdetine müracaat etme, delil ve burhan addetme anlamlarına gelir ve Arap dilinde sarf ve nahivde eâzım şua'rânın (büyük şairlerin) sözleriyle istişhad olunur" ifadesi yer almaktadır. Bazı kaynaklarda istişhâd yerine ihticâc ve istidlâl terimleri de kullanıldığı görülmüştür. [27]

Istılâhî açıdan bakıldığında, "Dil bilgisi kurallarını, kelimelerin yapı ve anlamlarını ispat etmek üzere doğruluğu kesin olan misaller getirmek anlamında edebiyat terimi" biçiminde tanımlanması mümkün olan istişhâd, lugat, sarf, nahiv ve belâğat ilimlerinde "bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu ispatlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek" anlamında kullanılmıştır. Bunun için getirilen örneğe 'şâhid' denir. İstişhad kavramını karşılamak üzere zaman zaman 'şâhid, misâl, huccet ve delil' kelimelerinin de

---

[24] Kaşgarlı Mahmud (1008-1105)Türk dilbilimci, ilk Türk sözlüğü Divan-u Lugat-it Türk'ün müellifi

[25] Ebu'l-Kasım İbn Abbâd es-Sahib İsmail b. Abbâd b. Abbas et-Talekani, Büveyhî veziri, âlim, edîb, şâir.

[26] Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mursî (ö. 458/1066), Lügatçi, edebiyat ve dil âlimi.

[27] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1983), Cilt: 2, s: 103

kullanıldığını görülmektedir. Bu tabirler anlamca birbirlerine yakın gibi görünmekte ise de aralarında bir kapsam farkı olduğu açıktır. Misal bu kavramlar arasında en kapsamlı olanıdır. Şâhid kavramının örnek olmak dışında bir fonksiyonu yok iken misal örnek olma, açıklama ve ispatlama fonksiyonlarını mündemiçtir.[28]

Diğer bir tanım da şöyledir. " İslam Fıkhında Şer'i bir hükme me'haz ve istinâd medârı olmak için bir âyet veya hadis'i şahit olarak göstermek yerinde kullanılan bir tabirdir." Edebiyatta ise istişhad kelimesinin anlamı "bir kelime veya cümlenin doğruluğunu, kullanma yerini, vaz'ını ispat etmek üzere bir edîb'in eserinden ve ya sözlerinden misal getirmek anlamında bir tabirdir."[29]

İstişhad tabirinin çeşitli ilim dallarına göre farklı tarifleri bulunmaktadır. Bu tariflerden birine göre istişhadın tanımı :" Arapçada bir kelime ya da cümlenin kullanılış ve ikame edilişinin sıhhatini, bir kaidenin doğruluğunu, sağlam, konuşması fasih olan bir Arap'tan sahih senetle gelen naklî bir delille ispat etmektir" şeklindedir.[30]

İstişhad kelimesinin yukarıda verilen tanımına uygun olarak Osmanlıcada da yer aldığı görülmektedir. Kelimenin sözlük anlamıyla ıstılah anlamı birbirine çok yakındır. Bu terim Arap Dili çalışmalarının başlamasından itibaren bugünkü anlamını korumuş fazla bir anlam kayması ve yüklenmesine uğramamıştır. Zira farklı dönemlerde yaşamış olmalarına rağmen İbn Kuteybe (ö: 240 h.), İbnu'l-Enbârî (ö:328 h.), İbn Durusteveyh (ö:347 h.), es-Seâlibî (ö:429 h.), İbn Hallikân (ö:681 h.), İbn Hişâm (en-Nahvî) (ö:761 h.) gibi birçok dilbilimci âlim yukarıda tanımı verilen kavramı hep aynı anlamda, yani " şahit getirmek" anlamında kullanmışlardır. İstişhad kelimesi yerine hemen hemen aynı anlamda olan el-ihticâc ve el-istidlâl kelimelerinin de kullanıldığı görülmektedir.[31]

---

[28] İsmail Durmuş, "İstişhad", *DİA*, Cilt 23, ss:397-398

[29] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1983), Cilt: 2, s: 103

[30] Cemal Abdullah Aydın, "Zebidi'nin Tacu'l-Arus Adlı Eserindeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi" , (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2009), ss:17-18

[31] Zişan Türcan. "Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2008), ss:78-89

Ebû Hilâl el-Askerî, istişhadı, " bir ifadeden sonra onu te'kid etmek üzere bir başka ifadenin getirilmesidir" şeklinde tanımlarken, Abdulğanî en-Nablûsî[32] bir edebi sanat olarak gördüğü istişhadı " şairin, şiir düzenlerken ismini ya da lakabını kulağa hoş gelen ve ruhu okşayan bir üslupla söylemesidir" şeklinde tanımlar.[33]

6- **Garîb**:

Garîb kelimesi sözlükte غرب maddesinden türemiştir. Gerek sözlüklerde gerekse hadislerde garîb kelimesi; yabancı, kimsesi olmayan, kimsenin tanımadığı, vatanından ya da kabilesinden ayrı olan kimse gibi anlamlara gelmektedir. Konumuz açısından bakıldığında garîb sözcüğünün yabancı, anlamı hemen anlaşılmayan bazı karine ve açıklamalarla manası anlaşılabilecek kelime anlamına gelmektedir. [34]

Garîb, kavram olarak manası ilk anda anlaşılmayan kelimeler, izahına ihtiyaç duyulan kapalı, müşkil ve muğlak lafızlar anlamına gelmektedir. Garîb kelimesi, daha birinci yüzyıldan itibaren Kur'an ve hadislerdeki anlamları kavranamayan kelimeleri izaha yönelik eserlerde bu kelimelere işaret etmek için kullanılmaya başlayarak terim haline gelmiştir. Başlangıçta, anlamı herkes tarafından bilinmeyen veya Kureyş lehçesi dışındaki lehçelere dair olan çok az kelimeyi kapsarken zamanla Kur'an ve hadislerdeki eş anlamlı kelimelerle âyet ve hadislerde farklı manalar taşıyan kelimeler ve değişik yapıdaki cümleler de garîb kapsamına dâhil edilmiştir. Nitekim bunun örneklerini Garîbu'l-Hadîs ve Garîbu'l-Kur'ân isimli eserlerin ortaya çıkışından itibaren tarihi süreç içerisindeki gelişiminde görmek mümkündür.[35]

Çalışmamızda önemli bir yere sahip olan Garîbu'l-Hadis kavramı, hadis metinlerinde az kullanılan ve anlaşılması güç kelimeleri ifade etmek için kullanılan ve bu kelimeleri izah etmek amacıyla kaleme alınan eserleri ifade eden bir kavramdır. Bu konu ve kavram üzerinde daha sonra daha ayrıntılı olarak durulacaktır.

---

[32] Abdulganî bin İsmâil bin Abdulganî en-Nablûsî ed-Dımeşkî (1050-1143), Şam doğumlu Hanefî Fakîhi

[33] İsmail Durmuş, "İstişhad", *DİA*, Cilt 23, ss:397-398

[34] Hüseyin Elmalı-Şükrü Arslan, "Garîb", *DİA*, Cilt 13, ss:374-375

[35] Yusuf Akgül, "Bir Edebî Tür Olarak Garîbu'l-Hadis Kaynak, Metod ve Muhteva Analizi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006), ss:13-23

1. BÖLÜM: Doğuda ve Arap Âleminde Sözlük Çalışmaları

A) Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları:

Doğuda sözlükçülük alanında yapılan ilk çalışmaların tarihi genellikle milattan öncesine dayandırılmaktadır. Yeryüzünde mevcut diller ve bu dillerin kökenleri ve özellikleri ile ilgili yapılan çalışmalara göre, M.Ö. XI. yüzyılda Bawetshi'nin hazırladığı iddia edilen yaklaşık 40.000 kelimelik Çince sözlük ilk yazılı leksikografiye örnek gösterilmektedir.[36] Hintlilerde ilk sözlük örneği olarak M.Ö. VI. yüzyıldan önce yazıldığı tahmin edilen *Amarakumda* adıyla bilinen *Amarastha* zikredilmektedir.[37] Kimilerine göre ise, bilinen en eski sözlüğün Sâmi toplumlar olarak kabul edilen Asurlular ya da Akadlar tarafından milattan 3000 yıl kadar önce Sümerce-Akkadca olarak yazıldığı ifade edilmektedir.[38] Bütün bunlar doğuda eski ve de köklü bir sözlükçülük geleneğinin var olduğunu bizlere göstermektedir. Çağdaş sözlükbilim anlayışına uygun olarak yapılan metodik çalışmaların ilklerinin ise Araplar tarafından yapıldığını söylemek hiçte yanlış olmaz.[39] Daha 8. yüzyılda Halil b. Ahmed[40], ihtiva ettiği kelimeleri mahreçlerine göre düzenlediği *Kitâbu'l-Ayn* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eser Arap dilinde yazılan ilk sözlük kabul edilmektedir. [41]

Arap coğrafyasında, sözlü kültürün hâkim olduğu, Arap dilinin özgünlüğünü koruduğu, Arapların kendi coğrafyalarının dışındaki toplumlarla pek fazla ilişkilerinin olmadığı dönemlerde sözlüğe pek fazla ihtiyaç duyulmamıştır. Kültürel özellikleri dolayısıyla okuma yazma bilenlerin sayısının çok az olduğu Arap toplumu, şiire ve edebiyata düşkünlükleri ile bilinmektedirler. Manzum veya nesir, güzel söz söylemek Arap toplum hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Kur'ân-ı Kerim'in indirilmeye başlamasından sonra Arapların sadece dini hayatları değil adeta tüm hayatları değişikliğe uğramıştır. Okuma yazma bilmeyen ve bunu pekte önemsemeyen Araplar Kur'ân-ı Kerim'i okumaya, anlamaya ve ezberlemeye yönelik büyük

---

[36] Galip Yavuz, "Sözlükbilim Ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım", *CÜİF Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, (2002), ss:113-121

[37] Emin Eminoğlu," Sözlükçülük Geleneği İçinde Temel Türkçe Sözlük Düzenleme Yöntemleri", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, (Yaz 2011),ss: 93-121

[38] İsmail Durmuş, "Sözlük", *DİA*, Cilt 37, ss:398-401, 2009

[39] Galip Yavuz, "Sözlükbilim Ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım", *CÜİF Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, (2002), ss:113-121,

[40] Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî (100/718-175/791), Arap dilbilimci

[41] Yusuf Akçay, "Doğuda Ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi Ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergis*i, s. 4, Yaz 2011, ss:281-333

gayretler göstermeye başlamışlardır. Yine Kur'ân-ı Kerim'i her türlü tahriften koruma sâikiyle Hz. Peygamberin de teşvikiyle okuma ve yazmayı da öğrenmişler ve öğretmişlerdir. Kur'ân-ı Kerim'in ve İslam dininin Arapların hayatına girmesiyle Arapların kültürel hayatında büyük değişim ve gelişmelerin olduğu muhakkaktır. Daha önce hiç karşılaşmadıkları farklı bir edebi yapıyla karşılaşan Arap toplumu, Kur'ân-ı Kerim'in üslubundan adeta büyülenmiş, onu anlamak ve hayata geçirebilmek için uğraş vermişlerdir. Hiç bilmedikleri ve duymadıkları birçok kelime ve kavramla ilk tanışan bu insanların onları anlamaya yönelik çabaları Arap dünyasında sözlük çalışmalarına temel teşkil edecek mahiyette olmuştur.[42] İslam dininin zuhuruyla birlikte hızla bir medeniyet oluşturan Arap toplumu, bunun sonucu olarak şehirleşmeye ve çöl hayatını terk etmeye başlamıştır. Şehirleşmenin doğal bir sonucu olarak da anadili Arapça olmayan milletlerle bir arada yaşam gereği hâsıl olmuş ve dilde bozulmalar baş göstermiştir. Araplarda sözlük yazım faaliyetleri, esasen bu duruma karşı gösterilen bir reaksiyondur.

Arap sözlükçülüğünün, özellikle, İslamiyet'in Arap yarımadasında, Asya'da ve Afrika'da yayılmasıyla paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. İslam'a katılan yeni topluluklar, fetihler ve ticari münasebetler dolayısıyla farklı dillerin konuşulduğu farklı coğrafyalara yayılan ve genişleyen İslam medeniyeti, yabancı unsurların bünyesine dâhil olması sonucu, doğal olarak, Arapçanın konuşulması ve anlaşılmasında bazı problemlerle karşılaşılmıştır. Bu yüzden dönemin âlimleri dini korumak adına, âyet ve hadislerin doğru okunup doğru anlaşılmasını sağlamak için, doğru ve yanlış kullanılan sözcükleri derlemeye, ayırmaya çalışmışlardır. Daha net bir ifadeyle konuşulan dilin kurallarını tespit etmeye başlamışlardır. Bu önemli ve bir o kadar da meşakkatli işe ise birçok eski kaynağın ittifakıyla *Ebu'l-Esved ed-Duelî* (ö: 69/688) talip olmuş ve Arap Dilinde ilk gramer çalışmalarına başlayarak, nahiv ilminin ana hatlarını oluşturmuştur. Düelî bu çalışmalarıyla aynı zamanda Basra dil ekolünün de temelleri atmıştır.[43]

Arapçanın hatalı konuşulması ve anlaşılması meselesini çözüme kavuşturmak adına başta *Halil b. Ahmed* (ö:173-789), *Halef el-Ahmer* (ö:180-79), *Kisâi* (ö:189-805),

[42] Mehmet Nuri Alpak, "Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendinin "Tercümânu'l-lugat " adlı eserinin incelenmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Y.Ü, Van, 2006), ss:8-14

[43] Ali Bulut, "Ebû Ubeyde'nin Mecâzu'l-Kur'ân'ına Yönelik Bazı Eleştiriler", *Nüsha Dergisi*, Yıl 4, Sayı 15, (Güz 2004),ss:63-76

Asmâî (ö:213-828), *Ebu Zeyd El-Ensârî* (ö:215-830), *İbn Dureyd* (ö:321-933) *ve Cevherî* (ö:393-1001) gibi âlimler ilk çalışmaları yapan öncüler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Çalışmalarını yaparken, istişhad ve istidlal amacıyla, doğruluğundan emin oldukları, Kur'ân'a, Hz. Peygamber'in hadislerine ve cahiliye şiirlerine atıflarda bulunmuşlar, saydığımız bu unsurları eserlerindeki beyanlarına şahit (delil) göstermişlerdir.

Arap sözlükçülüğünün doğuşu diyebileceğimiz bu süreç esasen Kur'an'da anlamları bilinmeyen (garîb) kelimeler hakkında sahâbîlerin sorduğu sorulara Hz. Peygamber'in verdiği cevaplarla başlamıştır. Bu tür faaliyetler sahabîler devrinde artarak devam etmiş, dönemin ileri gelenleri bu soruları cevaplandırmıştır. İbn Abbas'tan (ö:68-687) nakledilen, Kur'an'da anlamı bilinmeyen kelimelerin hangi kabile lehçelerine ait olduğuna ve ne anlama geldiğine dair rivayetlerin Atâ b. Ebû Rebâh tarafından derlendiği *Garîbu'l-Kur'ân* ile yine İbn Abbas'ın Kur'an'da, Kureyş dışındaki Arap kabilelerinin lehçelerinden veya başka dillerden gelen kelimeleri açıkladığı *el-Luğat fi'l-Kur'ân* bu alanda kaleme alınan ilk eserler olarak kabul edilmektedir. Yine Hâricî liderleri Nâfi' b. Ezrak ile Necde b. Âmir'in, Kur'an'daki 200 kadar garîb kelimeyle ilgili olarak kendisine sorulan soruları eski Arap şiirinden örnekler zikrederek cevapladığı *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* adlı eser de ona ait rivayetlerden derlenmiş tefsîrî Arap sözlükçülüğüne dair en eski çalışmalar olarak ifade edilmektedir. Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (ö:215-830) *En-Nevâdir fi'l-Luğ"* adlı kitabı ise o dönemden günümüze ulaşan en önemli eserdir.[44]

Daha sonraları düzenli, kapsamlı genel sözlüklerin ortaya çıktığı bir dönem gelmektedir. Gerek yapısal düzeni, gerek kapsamıyla Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'nin (ö:173/789) *Kitâbu'l-'Ayn"* adlı sözlüğü bu dönemdeki ilk sözlüktür. Hicri II. yüzyılın sonlarına doğru yazılan bu sözlük (m.700'lerin sonlarına doğru) harflerin mahreçleri esas alınarak düzenlenmiştir. Halîl b. Ahmed eserine "ayn" harfiyle başladığı için de kitabına *Kitâbu'l-'Ayn* denmektedir. Eserde yaklaşık 520 ayete atıfta bulunulmaktadır. Ayetlerde geçen kelimelerle alâkalı açıklamalar dilbilimsel tefsir olarak da kabul edilmektedir.[45]

---

[44] İsmail Durmuş, "Sözlük", *DİA*, Cilt 37, s:398-401, Derya Adalar Subaşı, "Araplarda Sözlükçülük Çalışmaları Ve El-Mu'Cemu'l-'Arabiyyu'l-Esâsî Adlı Sözlüğün Eleştirisi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, Yaz 2011,ss:237-250

[45] İbrahim Karslı, "Kur'ân Tefsiri Açısından İlk Arap Lügati "*Kitâbu'l-'Ayn"*ın Değerlendirilmesi", *Nüsha Dergisi*, Yıl:4, Sayı:14, (2004), ss:49-70

Halîl b. Ahmed'in bu yöntemini izleyen takipçileri, el-Ezherî'nin (ö:370/980), *Tehzîbu'l-Luğa,* el-Kâlî'nin (ö.356/967), *El-Bârî'*, İbn Sîde'nin (ö:548/1153) "*El-Muhkem",* ez-Zebîdî'nin (ö.1205/1790) *Muhtasaru'l-'Ayn* adlı sözlükleri de bulunmaktadır. Bu sözlükleri, diğerlerinden farklı olarak alfabetik şekilde düzenlenmiş, İbn Dureyd'in (ö:321/933), *Cemheratu'l-Luğa*, İbn Fâris b. Zekeriyâ'nın (ö:395/1005), *Mekâyîsu'l-Luğa* ve *el-Mucmel* adlı sözlükleri izlemiştir.[46]

Son olarak ise, ise çoğu hicrî 2. asırda yazılmış ve dilsel ibarelerin belirli bir konuya ve düzene göre sınıflandırıldığı sözlük örnekleri görülmektedir. *El-Asma'î*'nin (ö:213-828) *Kitâbu'l-İbil* (Develer Kitabı), *Kitâbu'l-Hayl* (Atlar Kitabı), *Kitâbu Esmâ'i'l-Vuḥûş ve Sıfâtuhâ* (Yabani Hayvan Adları ve Özellikleri Kitabı), *Kitâbu'n-Naḥl* (Arı Kitabı), *Kitâbu'n-Nebât ve'ş-Şecer* (Bitkiler ve Ağaçlar Kitabı) gibi belli konulara ilişkin kitaplar bunlara örnek gösterilebilir. Sadece isimlerini aldıkları sözcükle ilgili tüm kavramları içeren bu sözlüklere bakarak, kavram alanı çalışmalarının Arapların erken dönemlerinde bile mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde, alfabedeki tek bir harf alınarak bu harfle başlayan tüm sözcüklerin sıralandığı sözlüklere de rastlanmaktadır. Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (ö.215/830) *Kitâbu'l-Hemze'*si ve Ebu 'Amr eş-Şeybânî'nin (ö.206/821) *Kitâbu'l-Cîm* adlı eseri bu sözlüklere örnektir. Ayrıca - siyah-beyaz, satın almak-satmak gibi birbirine zıt sözcüklerin bir araya getirildiği çalışmaların yanı sıra, üç harfli sözcüklerin farklı harekelerle kazandıkları anlamların tümünün sıralandığı sözlükler de bu aşamada karşımıza çıkmaktadır.

Sözlük yazımı Arap dilbilimciler tarafından batıdan çok ama çok önceleri, sistemli bir şekilde icra edilmiştir. Arap dünyasında yukarıda bahsi geçen sözlük çalışmaları daha 7. yüzyılda yapılırken Avrupa'da kayda değer sözlük çalışmalarının ancak 17. ve 18.yüzyıllarda başlamış olduğu düşünüldüğünde İslam âlimlerinin sözlükçülük tarihinde ne kadar önemli bir yer tuttuğu açıkça görülecektir.[47]

---

[46] Derya Adalar Subaşı," Araplarda Sözlükçülük Çalışmaları Ve "El-Mu'cemu'l-'Arabiyyu'l-Esâsî Adlı Sözlüğün Eleştirisi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, (Yaz 2011),ss:237-250

[47] Mehmet Nuri Alpak, "Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendinin "Tercümânu'l-lugat " adlı eserinin incelenmesi",(Yüzüncüyıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Van,2006) , ss 8-14; Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* Sayı 1, (2009), ss:129-151

1- **Arapça Sözlük Türleri:**

Arapça sözlükler genellikle fiilin üçüncü tekil şahsına göre çekimi esas alınarak düzenlenmiştir. Bazen de harflerin fonetik yapıları gözetilerek kelimenin türevlerinden arınmış aslî harflerini esas alarak tertip edilmiştir.
Bu tür sözlüklerde şekil itibariyle bazı farklılıklar gösterebilmektedir. Bunlar:

a- *Kitâbu'l-Ayn, el-Bâri' fî Garîbi'l-Luğati'l-'Arabiyye, Tehzîbu'l-Luğa, el-Muhît fi'l-Luğa, el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam* gibi harflerin mahreçleri esas alınan sözlükler**,**

b- *Dîvânu'l-Edeb fî Beyâni Luğati'l-'Arab, Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-'Arabiyye, Lisânu'l-'Arab, el-Kâmûsu'l-Muhît, Tâcu'l-'Arûs* gibi kelimelerin son harfleri esas alınan sözlükler,

c- *Kitâbu'l-Cîm, el-Cemhere, Mu'cemu Makâyîsi'l-Luğa, el-Mucmel fi'l-Luğa, Esâsu'l-Belâğa, Muhtâru's-Sıhâh, el-Mu'cemu'l-Vasît* gibi kelimenin ilk harfi esas alınan sözlüklerdir ki bu metot günümüzde en yaygın olan metottur.

d- *el-Merca', er-Râid, el-Muncidu'l-Ebcedî, Larous* gibi kelimenin okunduğu gibi tertip edilen sözlükler.

Yukarıda adı geçen sözlükler ve müellifleri hakkında şunları söylemek mümkündür.

1.1. Harflerin Mahreçleri Esas Alınarak Hazırlanan Sözlükler

Bu tür sözlüklerde kelimeler, ağızdan çıkış yerlerine yani mahreçlerine göre sıralanmıştır. Mesela Halil b. Ahmed, eserine önce ك ق غ خ ح ع gibi gırtlaktan çıkan harflerle başlamış daha sonra sırasıyla dil harfleri, diş harfleri ve dudak harfleriyle başlayan kelimeleri incelenmiştir. ا و ى gibi illetli harflerle başlayan kelimeler ise en son ele alınmıştır. Halil b. Ahmed eserine ع harfi ile başlayan kelimelerle başladığı için eser " Kitâbu'l-'Ayn" adını almıştır.

- **Kitâbu'l-Ayn**, Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî (h. 100-175). Kitâbu'l-'Ayn 'ın diğer bir özelliği de hadislerle istişhadı uygulayan ilk sözlük olmasıdır. Her ne kadar sonraki dönemlerde yazılan sözlükler kadar fazla

hadis ihtiva etmese de örnek olması bakımından önemlidir. Eserde yaklaşık 450 kadar hadis istişhad amaçlı nakledilmiştir. [48]

- **El-Bâri' fî Garîbi'l-Luğati'l-'Arabiyye**, Ebû Alî İsmail b. el-Kasım el-Kâlî (ö. 356/966)
- **Tehzîbu'l-Luğa**, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö.370/980)
- **El-Muhît fi'l-Luğa**, Ebu'l-Kâsım es-Sâhib İsmâ'îl b. 'Abbâd b. Veziran b. el-'Abbâs (ö. 385/995)
- **El-Muhkem ve'l-Muhîtiu'l- A'zam**, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde (h:399-58)

1.2. Kelime Kökünün Son Harfi Esas Alınarak Hazırlanan Sözlükler:

- **Dîvânu'l-Edeb fî Beyâni Luğati'l-Arab,** Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbi (ö.350-961)
- **Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye,** İsmail b. Ahmed el-Cevherî (ö.393/1001)'dir. Esere kısaca *es-Sıhâh*'da denilmektedir.
- **Lisânu'l-Arab,** Ebu'l-Fadl Cemalu'd-din Muhammed b. el- 'İzz b. el-Mukerrem el-Ensârî İbn Manzûr (ö. 711/1311). Arap dilinin en sağlam sözlük kaynağı olarak kabul edilir.[49] Bu sözlük ve müellifi üzerinde ayrıca durulacaktır.
- **El-Kâmûsu'l-Muhît,** Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdi (ö.816/1413)
- **Tâcu'l-Arûs,** Muhammed b. Muhammed el-Huseyn ez-Zebîdî (ö. 1145/1732)

1.3. Kelime Kökünün İlk Harfi Esas Alınarak Hazırlanan Sözlükler:

- **Kitâbu'l-Cîm,** Ebû 'Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö.213/828)
- **El-Cemheratu'l-Luğa,** Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd (223-321)

---

[48] Cemal Muhtar, "İslam'da Sözlük Çalışmaları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sayı:4, (1986), ss:331-360

[49] Gamze Yücetürk, "Arapça Yazılmış Dört Çağdaş Sözlüğün Yöntem ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi", (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011), ss: 5-13

- **Mu‘cemu Mekâyîsi’l-Luğa,** Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fârîs (ö.395/1004)
- **El-Mucmel fi’l-Luğa,** Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fârîs (ö.395/1004)
- **Esâsu’l-Belâğa,** Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Umer ez-Zemahşerî (ö.538-1143)
- **Muhtâru’s-Sıhâh,** Muhammed b. Ebî Bekr b. ‘Abdilkâdir er-Râzî (ö. 666/1267)
- **El-Mu‘cemu’l-Vasît,** Mısır Milli Eğitim Bakanlığı’nın rehberliğinde Arap Dil Kurumu üyelerinden İbrâhîm Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hâmid Abdulkâdir ve Muhammed Ali en-Neccâr tarafından hazırlanmıştır.
- **El-Misbâhu’l-Munîr fi Ğaribi'ş-Şerhi’l-Kebîr,** Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (ö.770/1368)

Yukarıda zikredilen bu sözlüklerin dışında son dönemde ilk harf sistemine göre telif edilmiş sözlükler şunlardır:

- **Muhîtu’l-Muhît,** Lübnanlı Butrûs el-Bustânî (ö.1883)
- **Akrabu'l-Mevârid fî Fusahı’l-'Arabiyye ve'ş-Şevâhid,** Sa'îd b. 'Abdillâh b. Mihâîl eş-Şertûnî (ö.1912)
- **El-Müncid fi’l Luğa vel ‘A’lam,** Rahip, Luis Ma’luf el-Yesûî
- **El-Bustân,** Abdullah b. Mihâil el-Bustânî (ö.1930)

1.4. Kelimenin Okunduğu Şekliyle Tertip Edilen Sözlükler (et-Tertîbu’n-Nutkî) :

- **El-Merca’,** Abdullah el-Alaylî el-Merca’
- **Er-Râid,** Cübran Mes’ud
- **El-Muncidu’l-Ebcedî,** Fuad Efram el-Bustânî
- **Larous,** Halîl el-Cer[50]

[50] Ali Cüneyt Eren, “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* Sayı 1, (2009), ss:129-151

2- Garîbu'l-Hadis Kitapları:

Arapçada " غرب " kökünden türeyen garîb kelimesi, sözlükte " yurdundan uzak kalmak, yabancı olmak, alışılmadık olmak, garip ya da tuhaf olmak, kendi cinsi arasında esi ve benzeri bulunmayan, tek ve nadir olan, bilinmeyen, müphem ve kapalı olan anlamlarına gelir.[51] Başlangıçta, anlamı herkes tarafından bilinmeyen veya Kureyş lehçesi dışındaki lehçelere dair olan çok az kelimeyi kapsarken zamanla Kur'an ve hadislerdeki eş anlamlı kelimelerle âyet ve hadislerde farklı manalar taşıyan kelimeler ve değişik yapıdaki cümleler de garîb kapsamına dâhil edilmiştir. Bir edebî tür olarak Garîbu'l-Hadis, hadis metinlerinde geçen ve nadir kullanılan kelimeleri konu edinen ve bu konuda kaleme alınan eserlere verilen addır. Bu kavramın hicri ikinci asırdan itibaren kullanılmaya başladığı ifade edilmektedir. [52]

Kendisini "Arapların en fasihi" olarak vasıflandıran ve tüm Arapça lehçelere hâkim ve vakıf olan Hz. Peygamber farklı lehçelerin konuşulduğu Arabistan yarımadasının farklı bölgelerinden gelen heyetlere hitap ederken Arapça'nın zengin dil malzemesini bolca kullanmıştır. Aynı zamanda nebevî bir haslet olan ve kendisine Allah tarafından verildiğini söylediği "cevâmiu'l-kelim" özelliği sebebiyle, bir kısmı daha önce duyulmayan bazı veciz ifadeler ya da meseller onun tarafından dile getirilmiştir.[53] Bu durum karşısında bazı sahabiler kendilerine anlaşılır olmayan bu ifadelerin anlamlarını bizzat Hz. Peygamber'e sorarak anlamaya çalışmışlardır. Arap edebiyatında "garîbu'l-hadis" türü eserlerin bu sürecin sonunda ortaya çıktığı ve hadis anabilim dalının bir alt disiplini durumuna geldiği gözlemlenmektedir.

Arap dünyasındaki "garîb" türü eserlere ilişkin ilk çalışmalar gerek Kur'an'da gerekse hadislerde geçen ve daha önce işitilmemiş, anlamı bilinmeyen, daha sonraları Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l- Hadîs olarak isimlendirilerek hakkında birçok te'lif kaleme alınacak olan kelimeler hakkında Müslümanların sorduğu sorulara Hz. Peygamber'in verdiği cevaplarla başlamıştır. Hz. Muhammed'in (sav) vefatından sonra da Sahabe devrinde bu tür çalışmalar yani Kur'ân'ı ve hadisleri anlama ve

---

[51] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 5, s: 3224-3231

[52] M. Yaşar Kandemir, "Garîbu'l-Hadis", *DİA*, c: 13, ss:376-378

[53] Mehmet Akif Özdoğan, "Arap Dili ve Edebiyatı Kaynaklarında Hz. Peygamber'in Dil ve Edebiyattaki Yerine Bir Bakış", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V*, Sayı: 4, (2005), ss:223-242

koruma faaliyetleri artarak devam etmiş ve dönemin ileri gelen sahabeleri tarafından soruların cevaplandırıldığı ve çözümler üretildiği görülmüştür. Arap yarımadasında ilk dönemler Kur'ân'ı ve Hz. Peygamberin hadislerini anlama ve anlatma faaliyetleri olarak başlayan bu çalışmalar daha sonraları ortaya çıkacak olan Arapça Gramer, sözlük ve özellikle tefsir çalışmalarının da nüvesini oluşturmaktadır. *Atâ b. Ebu Rebâh* tarafından derlenen ve Kur'an'da anlamı kapalı veya bilinmeyen kelimelerin ne anlama geldiklerine dair *İbn-i Abbas'tan* (ö:68h.) nakledilen rivayetlerin bulunduğu *Garîbu'l-Kur'ân* adlı eser, Kur'ân'da geçen, Kureyş lehçesi dışındaki, kabilelerin dil ve lehçelerine ait kelimelerin açıklandığı, yine *İbn Abbas* tarafından tertip edilen e*l-Luğatu fi'l-Kur'ân*, Haricîlerin lideri *Nâfî b. Ezrâk*'ın (ö:65 h) Kur'an'da geçen garîb kelimelerle ilgili olarak hazırladığı *Mesâilu Nâfi b. El-Ezrâk* adlı çalışmalar "garîb" türü eserlerin ilk örnekleri olarak kabul edilir. [54]

Hadislerdeki bilinmeyen ve anlaşılamayan kelimeleri anlaşılır hale getirmek için de "Garîbu'l- Hadis" adında eserler hazırlanmıştır. Bu konuda te'lif edilen eserler Hadisleri ele almaları bakımından hadis kitabı olarak kabul edilmekle beraber eserlerin muhtevası, yazılış amacı ve eserleri yazan kişilere bakıldığında bu eserlerin birer sözlük hüviyeti taşıdıklarını söylemek hiçte zor değildir. Şöyle ki; bu alanda kaleme alınan ve kendisinden sonra bu konuda eser veren müelliflere bir anlamda önderlik ve örneklik eden ve ilham kaynağı olan ilk garîbu'l-hadis türü eserler incelendiğinde, bu eserlerin salt hadislerde varid olan garîb kelimeleri tespitle yetinmedikleri müşahede edilecektir. Bu eserlerde hadislerde geçen garîb kelimeler tespit edildikten sonra bu kelimelerin anlamları verilmekte bununla da yetinilmeyip verilen anlamlar Kur'ân-ı Kerîm, Hadisler, Arap Şiiri, Arap Nesri, darb-ı mesellerle desteklenmektedir. Bu arada kelimenin bütün türevleri zikredilmekte ve bu türevlerin anlamları verildikten sonra yine, eğer ayet, hadis, şiir vb. unsurlarda kullanımı varsa onlarda kullanılarak izah yapılmaktadır. Hadis ilminde çok önemli bir yere sahip olan Ahmed b. Hanbel ve diğer bazı âlimler, kendilerine sorulan garîb kelimeleri açıklamamışlar, onların luğat âlimlerine sorulmasını tavsiye etmişlerdir. Bu da Garîbu'l-Hadîs'in esasen dil ilimlerinin bir konusu olduğunu göstermektedir. Bu

[54] İsmail Durmuş, "Sözlük", *DİA*, Cilt 37, ss:398-401, 2009

nedenle Garîbu'l-Hadîs türü eserlerin büyük çoğunluğunu dil ve luğat âlimleri kaleme almışlardır.[55]

Genel olarak, Garîbu'l-Hadis kitaplarında Arapça sözlüklerle metot olarak benzerlik arz etmesi bakımından aşağıda belirtilen özelliklere de yer verilmektedir. Garîbu'l-Hadis türü eserlerde ele alınan kelimelerin;

a- Sarf ve nahiv açısından değerlendirilmesi, yapısı, biçimi, kökü, bâb'ı vs. yönleri,
b- Kinaye, teşbih, mecaz anlam içerip içermediği
c- Anlam değişimi veya genişlemesi olup olmadığı,
d- Başka dillerden geçip geçmediği,
e- Zıt ya da eş anlamlı olup olmadığı,
f- Farklı lehçelerde kullanımları
g- Hangi Arap lehçesine ait oldukları
h- Birden fazla anlamda kullanılıyor olması,
i- Şâz kullanım olup olmadığı gibi hususlara değinilmektedir.

Bunun dışında Garîbu'l-Hadis kitaplarında hadislerin kullanılışına ve bu eserlerin hadis ilmindeki rolüne dair şunlar söylenebilir. Garîbu'l-Hadislerde;

a- Garîb kelimenin geçtiği hadisin içerdiği fıkhî, itikâdî, ahlakî, iktisâdî ve ictimâî hükümlere yer verilmiştir.
b- Bu hükümler gerektiğinde Kur'ân'a arz edilmiştir.
c- Üzerinde ihtilaf edilen hadislerin izahı yapılmıştır.
d- Hadislerin ravilerine ait olduğu varsayılan hatalar varsa belirtilmiştir.
e- Hadislerde kullanılan Garîb kelimeyle Hz. Peygamberin ne amaçladığı tespit edilmeye çalışılmıştır.
f- Garîb lafzın geçtiği metnin şerhi üzerinde durulmuştur.
g- Rivayetlerin farklı varyantları zikredilmiştir,
h- Hadis metnindeki garîb lafza Hz. Peygamber'in yüklediği özel bir anlam varsa bu özel anlam tespit edilmeye çalışılmıştır.

[55] M. Yaşar Kandemir, "Garîbu'l-Hadis", *DİA*, c: 13, s:376-378

Garîbu'l- Hadis kitaplarını telif eden müelliflerin yaşadıkları dönemin şartlarında, o dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilmek adına bu eserleri kaleme aldıkları gözlemlenmektedir. Büyük ekseriyeti dilbilimci olan bu müellifler Garîbu'l-Hadis'leri de aslında tamamen dilbilim ve lugat çalışmaları olarak ele almışlardır. Çünkü bu eserler İslami ilimlerin her alanından âlimlerin ilgisini çekmekle beraber özellikle dilbilimci ve hadisçiler tarafından revaç görmüştür. Garîb türü eserlerin daha sonraları kaleme alınacak sözlük ve ansiklopedi çalışmalarına üslup, içerik, amaçlar bakımından kaynaklık ve örneklik teşkil ediyor olması bu ilginin sebebini bizlere göstermektedir. Hadislerin Arap diline olan katkısı ile Garîbu'l-Hadis'lerin Arap sözlükçülüğüne olan katkısı adeta paralellik arz etmektedir.[56]

Garîbu'l-Hadis türü eserlerin ilk olarak kim tarafından yazıldığı konusu tartışılmakla beraber tebeu't-tâbiîn neslinden Mâlik b. Enes (h. 93/179), Şu'be b. Haccâc (h. 82/160) ve Sufyân es-Sevrî'nin (h.95/161) bu alanda ilk telifleri kaleme alan kişiler oldukları iddia edilmektedir.[57] Bu ve benzeri eserlerin, kaleme alındıkları dönemin İslam'ın ilk dönemi olması, o dönemde Arap dilinde bozulmaların henüz başlamamış olması ve dile hâkim olan ve Hadisleri bizzat Hz. Peygamber'den işitip öğrenen sahabenin hayatta olmaları sebebiyle çok fazla kelime ihtiva etmedikleri varsayılmaktadır. Söz konusu bu eserlerden günümüze ulaşan herhangi bir nüsha da bulunmamaktadır.

Garîbu'l-Hadis alanında kaleme alınan, Ebu Ubeyd Kasım b. Selâm (ö:224/838) tarafından yazılan *Garîbu'l-Hadis* isimli eser bu türe verilebilecek önemli bir örnektir. Ebu'l Kasım Cârullah ez-Zemahşerî (ö:538/1143)'nin *el-Fâik fi Garîbi'l-Hadis* isimli eseri de bu bâbdan olup müellif sözlükteki açıklamaları ayetlerden, hadislerden, Arap şiiri ve atasözlerinden faydalanarak yapmıştır. Bu konuda yazılmış olan İbn Kuteybe'nin (ö:276/887) *Garîbu'l Hadis* isimli eseri ise Kasım b. Selam'ın eserinde yer vermediği kelimeleri ihtiva etmektedir. Mecduddin Ebu's Seâdât b. el-Esir el-Cezerî (ö:606-1209)'nin en-*Nihâye fi Garîbi'l Hadîs ve'l-Eser* isimli kitabı, bu sahada kendinden önceki kitaplardan faydalanarak hazırlanmış, kapsamlı, kullanımı kolay

[56] Yusuf Akgül, "Bir Edebî Tür Olarak Garîbu'l-Hadis Kaynak, Metod ve Muhteva Analizi", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006), ss:86-175

[57] M. Yaşar Kandemir, "Garîbu'l-Hadis", *DİA*, c: 13, s:376-378

bir kitaptır. Yine bu alanda el-Mâzini (ö:203/819), Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Musenna (ö:209/824) gibi âlimlerde ilk eser verenler arasındadır.

Bu eserlerin öncelikle ve özellikle dînî sâiklerle kaleme alındığı dikkat çekmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu eserler öncelikle Kur'ân-ı Kerimde ve hadislerde geçen ve anlamı bilinmeyen veya müphem olan kelimeleri anlatmak ve açıklamak amacıyla yazılmıştır. Ayrıca İslam Hukuku olarak da ifade edebileceğimiz fıkh'a dair yeni oluşan edebî alanın Arapçaya kazandırdığı yeni kavramları daha anlaşılır hale getirme ve uygulamada karşılaşılabilecek sorunları en aza indirgeme çabaları da bu edebi türün oluşmasında önemli rol oynamıştır.[58]

Garîbu'l-Hadis alanında yazılan eserlerin sayısı hakkında ise farklı bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerin sayısının yüzden fazla olduğu ifade edilmekle beraber, hadis eserlerine yapılan şerhler, Garîbeyn adıyla yazılan eserler ve başka isimlerle yazılan ama hadislerdeki garîb kelimeleri ihtiva eden eserler de hesaba katıldığında bu sayının daha fazla olabileceği aşikârdır.

3- Arapça Sözlüklerle Garîbu'l Hadis Kitaplarının Karşılaştırılması:

Bir mukayese babından olmak üzere Garîbu'l-Hadislerle Arapça sözlükler hakkında söyleyebileceğimiz ilk şey her iki edebi türün de Kur'ân-ı Kerim'in ve Hadislerin doğru okunabilmesi ve doğru anlaşılmasını temin matuf gayretler sonucu ortaya çıkan eserler olduklarıdır. Bu amaca yönelik çalışmalar olarak Garîbu'l-Hadislerin Arapça sözlüklere öncülük ettikleri ve Arapça sözlüklerin nüvelerini oluşturduklarını söylemekte yanlış olmayacaktır.

Arapça sözlüklerin kaleme alınış sebeplerinden biri de Arap olmayan unsurların Arap toplumuna girmesiyle dilde zuhur eden hatalı telaffuzların ve kullanımların önüne geçmek, fasih Arapça kelimelerin unutulmalarına veya anlamlarında meydana gelebilecek kaymalar ve değişmelere engel olmaktır. Garîbu'l-Hadislerde ise durum biraz farklı olarak hadislerde varid olan anlamları kapalı kelimelerin izahı olarak

[58] Yusuf Akgül, "Bir Edebî Tür Olarak Garîbu'l-Hadis Kaynak, Metod ve Muhteva Analizi", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006), ss:86-175

açıklanabilir. Ayrıca Arap olmayan unsurların dile hâkim olmamaları sebebiyle hadisleri kolay anlamalarını sağlamak da sebepler arasında gösterilebilir.

Arapça sözlüklerde kelimelerin ele alınışı daha ziyade kelimenin fesahatine işaret edip çeşitli türevleriyle beraber anlamlarını aktarılması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Kelimelerin nahiv özellikleri ve kökenleri üzerinde durulmamaktadır. Ayrıca fesâhate delil olması bakımından başta ayet olmak üzere hadisler şiirler ve atasözlerinden de istifade edilmektedir. Arapça sözlüklerin Garîbu'l-Hadislerden en çok faydalandıkları yön de zaten istişhadı kullanmalarıdır. Bazı Arap sözlükçüler bu durumu eserlerinin mukaddimelerinde dile getirmişlerdir.[59] Garîbu'l-hadislerde ise kelimelere bir rivayet malzemesi olarak bakılmakta, buna rağmen kelimenin türevleri ve anlamları incelenmekte ve her bir müştak kelime için mutlaka bir hadis zikredilmektedir. Her iki edebi türde ortak olarak zikredebileceğimiz bir özellikte, kelimelerde varsayılan tashif vb. bir değişim mevcutsa belirtiliyor olmasıdır.

Arapça sözlüklerin, tertip edilirken Garîb türü eserleri taklit ettikleri de söylenebilir. İbn-i Manzûr *Lisânu'l-Arab* adlı eserini yazarken İbnu'l-Esîr'in *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs* adlı eserini kendisine mihenk taşı olarak kabul ettiğini ve bu eserden her açıdan faydalandığını ifade etmiştir. Lisânu'l-Arab incelendiğinde İbn-i Manzûr'un, İbnu'l-Esîr'in *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs*' ine birçok yerde atıflarda bulunduğu görülecektir.[60]

Garîbu'l-Hadîsler, Arap sözlükçülüğünün ve kısmen sarf ve nahiv ilimlerinin ilk örnekleridir diyebiliriz. Çalışmamızın başlarında da ifade ettiğimiz gibi İslam kültür hayatında ve genel olarak Arap âleminde sözlük yazımı ve sözlükçülük geleneği, Kur'ân-ı Kerîm'de ve Hadîs-i Şeriflerde geçen ve anlamı tam olarak kavranamayan, muğlak; Fasih Arapça olduğu halde Arap Yarımadasında sıkça kullanılmamasından ötürü bilinmeyen ifadelerin anlaşılmasını sağlamaya yönelik, Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Hadîs türü eserlerin kaleme alınmasıyla başlamıştır. Özellikle hicri ikinci asrın sonlarında başlayan ve ilerleyen dönemlerde sayıları, önemi ve kendilerine duyulan ihtiyaç gitgide artan bu eserler, tefsir hadis fıkıh vb. İslami ilimlerin anlaşılmasında önemli bir rol oynadığı gibi yaşayan kültürün sonraki nesillere intikali konusunda da oldukça etkili olmuşlardır. Bilindiği üzere Arap dilinde ilk nahiv

[59] Hüseyin Elmalı-Şükrü Arslan, "Garîb", *DİA*, Cilt 13, ss:374-375

[60] Hulusi Kılıç, "Lisânu'l-Arab", *DİA*, c: 27, ss: 195-196

çalışmaları dildeki hataları düzeltmek, dilde hata yapmayı, bu hataların yayılmasını engellemek için de vazedilmiştir. Lahn olarak terimleşen dildeki hatalar ve onların düzeltilmesi konusunda yine hicri ikinci asrın sonlarından itibaren önemli eserler ortaya konulmuştur. Arap dilinde "lahn" konusunda ilk yazanların başında *Mâ Telhanu Fîhi'l-Âmme* isimli kitabıyla el-Kisâî (ö. 192 h.) gelir. Bunun dışında *Islâhu'l-Mantık* isimli eseriyle İbnu's-Sikkît (ö.244 h.), *Edebu'l-Kâtib* isimli eseriyle es-Sicistânî (ö.248 h.), *Kitabu'l-Lahn* ile Ebû Bekr ez-Zebîdî (ö.379 h.), *Teskîfu'l-Lisân ve Telkîhu'l-Cenân* ile Ebû Hafs Ömer b. Halef b. es-Sakallî (ö.501h.) ve *el-Medhal İlâ Takvîmi'l-Lisân ve Ta'lîmi'l-Beyân* ile İbn Hişâm (el-Luhamî, (ö.577h.) bu alanda eser veren dilciler arasında sayılabilir.[61]

Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Hadîs türü eserlerin Arapça sözlüklere kaynak ve temel teşkil ettiği hususu herkesçe malumdur. Zira Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Hadîs kitaplarında geçen her kelime hemen hemen tüm Arapça sözlüklerde izahı bulunan kelimelerdir. Bizim bu çalışmamız sırasında inceleme fırsatı bulduğumuz el-Cezerî'nin " en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser" isimli eserinde müellif tarafından hadislerden seçilen ve izaha muhtaç olduğu düşünülen her kelime İbn Manzûr'un " Lisânu'l-Arab" isimli oldukça geniş ve muteber sözlüğünde de karşımıza çıkmıştır. 'Garîb' türü eserlerde aslolan zaten fasih Arapça olduğu halde Araplar tarafından bilinmeyen ya da kullanılmayan ve fakat gerek Kur'an'da gerek hadislerde yer alan kelimeleri tespit edip izah etmektir. Sözlüklerin bu eserlerden tek farkı onların sadece Kur'ân ve hadislerdeki kelimelerle yetinmeyip bu iki kaynağın dışında mevcut ve izaha muhtaç tüm kelimeleri kayıt altına alarak açıklamalarıdır. Bunun sonucu olarak da sözlüklerin, Garîb türü eserlerin ihtiva ettiği kelimeleri ve daha fazlasını ihtiva etmeleri gayet tabii görünmektedir. Tarihî süreç içerisinde ortaya çıkışları ve gelişimleri neredeyse paralellik gösteren bu iki disiplinin içerik ve üslûb bakımından benzerlik arzetmeleri de gayet tabiidir. Şüphesiz bu durum " Garîbu'l-Hadîs"lerde var olan her kelime sözlüklerde de vardır veya olmalıdır yahut sözlüklerde var olan her kelime " Garîbu'l-Hadîs"lerde de vardır veya olmalıdır anlamına gelmemektedir. Zira her iki disiplinde de müelliflerin içinde bulundukları şartların ve dönemin, eserlerin biçimlendirilmesinde tesiri olabileceği gibi bizatihi kişisel tercihleri de göz ardı edilmemelidir. Esasen bu iki disiplin arasında var olduğunu düşündüğümüz yegâne

[61] Mehmet Nuri Alpak, "Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendinin "Tercümânu'l-lugat " adlı eserinin incelenmesi",(Yüzüncüyıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Van,2006) , ss 32-36

fark "Garîbu'l-Hadîs" alanında kaleme alınan eserlerin malzeme olarak salt hadislerle yetinmek durumunda olmalarıdır. Zira onların amacı hadislerin ve dolayısıyla dinin doğru anlaşılmasıdır. Arap Dili ve Edebiyatı disiplinine yaptıkları katkı tali bir amaç durumundadır. Sözlüklerde ise tek amaç Arap Dilinin muhafazası, gelişimi ve sonraki nesillere doğru bir şekilde intikalidir.

Çalışmamızın merkezinde bulunan iki temel eserden El-Cezerî *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser* isimli eserinde kelimeleri izah etmeden önce, o kelimenin ya da türevlerinin geçtiği hadisleri zikrederek işe başlamaktadır. Sonra kelimenin anlamını izah eden el-Cezerî, eğer varsa kelimenin her türevi için ayrı ayrı hadisleri vermekte ve her kelimenin hadiste hangi anlamda kullanıldığını açıklamaktadır. İbn Manzûr ise önce kelimenin anlamını verdikten sonra o anlamı teyid eder vaziyetteki hadisi zikretmekte ve bu yolla hem kelimenin anlamının doğruluğunu hem de fasih oluşunu ispat etmiş olmaktadır. Bu durumu her iki eserde de ele alınan أبب kelimesi üzerinden incelediğimizde; Lisânu'l-Arab kelimenin türevi olan الأبّ isminin المرعى " otlak" anlamına geldiğini ifade ettikten sonra, hadisle istişhadı şu şekilde yapmaktadır. في حديث أنس أن عمر بن الخطاب رضي الله عنهما قرأ قوله عز وجل وفاكهة وأبّا وقال فما الأب ثم قال ما كلفنا وما أمرنا بهذا والأبّ المرعى المتهيئ للرعي والقطع " Enes hadisine göre Ömer ibn Hattâb Allâh (cc)'ın – meyveler ve otlaklar- ayetini okudu ve dedi ki el-Ebbu nedir? Ve ardından dedi ki "bizim sorumlu olduğumuz ve emrolunduğumuz şeyler" ve 'ebbu' kelimesi kesilmek ve otlamak üzere hazırlanmış otlaktır" . Ayrıca şiir ve diğer sözlüklerde kelimeye verilen anlamlara da atıflarda bulunmaktadır. Aynı kelimenin el-Cezerî'deki izahı ise şöyledir. Önce kelimenin geçtiği hadis zikredilmekte, daha sonra da kelimenin anlamı verilmektedir. Yukarıda metnini ve anlamını verdiğimiz hadis aynen zikredildikten sonra الأبّ kelimesinin المرعى anlamına geldiği ifade edilmektedir ve başka bir hadisle anlam teyid edilmektedir.[62]

Diğer bir örnekte ise; جرا kelimesi Lisânu'l-Arab'da uzun uzun izah edildikten sonra farklı türevleri için üç ayrı hadis zikredilmiştir. Aynı kelime en-Nihâye'de yine bütün türevleriyle verildikten sonra 11 farklı hadis delil gösterilerek açıklanmıştır.[63] Ancak modern dönem Arapça sözlüklerden olan *el-Mu'cemu'l-Vasît*'te bütün açılamalardan sonra sadece bir hadis kullanılmakla yetinilmiş, izahta hadis ve ayetlerden çok şiir ve

[62] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss:3-4, İbnu'l-Esîr, *En-Nihâye*, c:1, s:13

[63] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss:609-611, İbnu'l-Esîr, *En-Nihâye*, c:1, ss:264-265

mesellere yer verilmiştir.[64] Bu üç eserde de ortak olarak kullanılan hadis فأرسلوا جريا " elçi (vekil) gönderin" hadisidir.[65] Burada kelimenin türevlerinden biri olan الجري kelimesinin 'elçi, ulak, vekil' gibi anlamlara geldiği vurgulanmaktadır. Yine bu eserde de kelime izah edilirken kelimenin bütün türevleri ve anlamları mutlaka verilmiş ancak istişhad söz konusu olduğunda yeni ve eski sözlükler arasında sayısal bir fark ortaya çıkmıştır. Eski diyebileceğimiz Lisânu'l-Arab ve en-Nihâye'de hadisle istişhada çokça rastlamak mümkünken son dönem sözlüklerden olan el-Mu'cemu'l-Vasît'te hadislerin çok az kullanıldığı müşahede edilmektedir. Burada şöyle bir kanıya varmak kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Gerek eski gerek yeni sözlüklerde kelimeler ve onlara verilen anlamlar arasında ciddi bir fark bulunmamaktadır. Yeni sözlüklerde anlamlar resimlerle ve grafiklerle zenginleştirilmiş ayet ve hadisler ise çok az kullanılmıştır. Eski sözlüklerde ise ayet hadis ve şiir oldukça fazla kullanılarak anlam güçlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca ne eski diyebileceğimiz Lisânu'l-Arab'da ne de modern döneme ait el-Mu'cemu'l-Vasît'te zikredilen hiçbir hadisin kaynağı belirtilmemiştir. Özellikle Lisânu'l-Arab'da delil gösterilen birçok hadisin, muteber hadis kaynaklarında bulunmadığı da göz önüne alındığında İbn Manzûr'un seçtiği hadislerin sıhhati konusunda hassas olduğunu söylemek mümkün değildir.

B) Arap Dilinde İstişhadın Yeri Ve Önemi:

Neredeyse hiçbir ilim dalında bir mesned olmadan, bir delil ortaya konulmadan bir hükme varmanın mümkün olmadığı gayet açık ve herkes tarafından kabul edilen bir husustur. Arap Dilinde istişhad meselesi nahiv usûlü ilminin konusuna girmektedir. Zira nahiv usûlü, delil olma bakımından nahvin icmâlî delillerinden, bunlarla istişhadın keyfiyetinden ve istidlâl edenin durumundan bahseden bir ilimdir. Burada nahvin delilleri veya nahvin kaynakları da diyebileceğimiz unsurlardan bahsetmek gerekmektedir. Kimi Arap dilbilimcilerine göre nahvin kaynakları ya da nahvin delillerini, sema', icmâ' ve kıyas; kimilerine göre nakil, kıyas ve istishâb; kimilerine göre ise sema', kıyas, icmâ' ve istishâb'tır.[66]

Arapçada dilbilgisi kurallarının ortaya konulmasında müracaat edilecek en önemli ve aslî kaynaklar Kur'ân-ı Kerîm, Hadîs-i Şerifler, mevsûk Arap kelamı ve bunlara yapılan kıyas olmak üzere dört adettir. Arap dilbilimciler de genel olarak lugat, sarf

---

[64] Mucemmeu'l-Luğatu'l-Arabiyye, *El-Mu'cemu'l-Vasît*, s:149

[65] Buhârî, Sahîh, K. Ehâdîsu'l-Enbiyâ, 9.B. Yeziffûn, ss:642-643, (no:3364)

[66] Mehmet Reşit Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*, (İzmir, Yeni Akademi Yayınları, 2006), ss: 42-45

ve nahiv ilimlerinde, Kur'ân-ı Kerîm, hadisler ve hicri ikinci asrın ortalarına kadar geçen dönem içinde yaşamış olan fasih Arapların nesir ve nazım şeklindeki sözleri ile istişhâd edilmesini kabul etmektedirler.

Ancak Arap dilinde istişhad konusu aklî olanlardan çok naklî delilleri ihtiva etmekte, onlarla ilgilenmektedir. Bu yüzdendir ki Arap dilinde naklî delillerden yüz çevirmek, onları görmezden gelmek veya dikkate almamak mümkün olamayacağı için istişhadın da terk edilmesi düşünülemez. Eğer konu Arapça dil çalışmaları ise Kur'ân-ı Kerîm, hadisler ve mevsûk Arap kelamı kavramları akla ilk gelen unsurlardır.

Kur'ân-ı Kerîm istişhadda ilk sırada yer alan ve istişhada en layık olan kaynaktır. Kur'ân ve onun kıraatleri kıyasa esas teşkil eden metinler arasında en muteberi sayılmıştır. Nahvin kaynağı olarak Arap şair ve ediplerinin nesir ve nazım türündeki sözleri, nahve kaynaklık etmeleri bakımından Kur'ân'dan sonra en çok kullanılan materyaller olmuşlardır. Bu sözler, fasih Arapçanın gramer kaidelerini tespit eden ve luğat hazinelerini toplayan dilciler tarafından değerlendirilip istifadeye sunulmuştur. Bu sözlerden nazım şeklinde olanlar " Arap şiiri", nesir şeklinde olanlar ise " Arap kelamı" olarak ifade edilmekte ve kullanılmaktadır. Ancak Arap dilbilimciler bütün Arap şairlerin sözlerini doğrudan istişhada malzeme olarak kabul etmemişler, şairleri tabakalara ayırarak bu tabakalara bir takım değerler vermişler ve bu değerleri çalışmalarında ölçü olarak kullanmışlardır.[67]

Arapçada dil bakımından huccet olabilecek Arap Kelamı manzum ve mensur olarak iki kısma ayrılmaktadır. Manzum sözleri şiirler oluştururken mensur sözler daha çok kıssalar, siyer ve şecere gibi edebi türü meydana getirir. Arap dilbilimcileri, Arap şiiri ile istişhatta bulunmadan evvel şairleri bir tasnife tabi tutmuşlar her şairin şiirini delil olarak kabul etmemişlerdir. Birinci tasnife göre şairler:

a- **Cahiliyyûn**: İslam'dan önce yaşamış şairler.
b- **Muhadramûn**: Câhiliyye döneminin sonlarına doğru doğmuş ama hayatlarının bir bölümünü İslami dönemde sürdürmüş olan şairlerdir.
c- **İslâmiyyûn (Mütekaddimûn)**: İslami dönemim ilk zamanlarında doğmuş, cahiliye dönemini yaşamamış olan şairlerdir. Cahiliyyûn, Muhadramûn ve

[67] Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi", *AÜİF Dergisi*, Sayı 9,(1990), ss:67-79

Mütekaddimûn'dan oluşan ve şiirleri huccet olarak kabul edilen şairler topluluğuna " kudemâ" da denmektedir.

d- **Muvelledûn (Muhdesûn):** Üçüncü tabakadan sonra doğan ve günümüze kadar gelen tüm şairlere verilen isimdir. Bunların şiirleriyle istişhad yapılmaz.

1- Hadislerle İstişhad:

Bütün Arap dilbilimcileri ve diğer İslami ilimlerde ileri gelen âlimler, Hz. Peygamberin (sav) en fasih konuşan Arap olduğu, en güzel ve en veciz terkiplerle ifade edebilme özelliği taşıdığı ve gerektiğinde Kureyş lehçesi dışında diğer lehçelerle de kısa ve mû'ciz ifadelerle açıklamalar yaptığı konusunda ittifak halindedirler.[68] Bizzat Hz. Peygamber " ben Arapların en fasihiyim"[69] hadisiyle kendisinin Arapçaya olan hâkimiyetini ifade etmektedir. Ebu'l-Abbas Sa'leb de (ö:427/1035) " Sünnet dile hâkimdir; fakat dil sünnete hâkim olamaz" diyerek bu hakikati teyid etmektedir. Hadisler Arapçada daha önce hiç kullanılmamış bazı kelimeleri ve kavramları ihtiva ederek Arap diline katkı sağladığı gibi, kullanımda olan bazı kelimelere de yeni anlamlar kazandırma özelliği de göstermektedirler. Ancak bütün bunlara rağmen hadislerin Arapçada istişhad unsuru olamayacağını düşünenler de bulunmaktadır.[70]

Arapça sözlük çalışmalarında ve dilbilgisi kurallarının ortaya konulmasında hadislerin kullanılması konusu, üzerinde oldukça fazla tartışmanın gerçekleştiği bir konudur. Hadislerle istişhada karşı olanlar;

a- Hadislerin lâfzen değil mana ile rivayet edildiği,
b- Hadis rivayetiyle uğraşanların çoğunun Arap olmadıkları,
c- Basra ve Kûfe dil ekollerine mensup ilk imamların hadisle istişhad yapmadıkları

gibi gerekçelerle hadislerle istişhada tamamen karşı çıkmışlardır. Hadisle istişhadı destekleyenler ise,

a- Sünnetin yani hadislerin dilbilimde önemli bir mihenk taşı olduğunu,

---

[68] Mehmet Akif Özdoğan, Arap Dili ve Edebiyatı Kaynaklarında Hz. Peygamber'in Dil ve Edebiyattaki Yerine Bir Bakış, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V*, Sayı: 4, (2005),ss: 223-242; Yusuf Akgül, "Bir Edebî Tür Olarak Garîbu'l-Hadis Kaynak, Metod ve Muhteva Analizi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006), ss:41-42

[69] İbnu'l-Esîr (Mecduddin Ebi's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî), *En-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser,* tah: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, (Kahire, Dâru İbni'l-Cevzî, 1965), c:1, s:171; İbnu'l-Esîr, En-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser'in Mukaddimesi, tah. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Dâru İbni'l-Cevzî, 1965, Kahire, ss:3-12

[70] Tahirhan Aydın, "Arapçada Yapılan Yaygın Dil Hatalarının Tashihinde Kur'ân'a Müracaat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (2010), ss: 189-210

b- Hz. Peygamberin Arap diline olan hâkimiyetini,
c- Sîbeveyh, el-Ferrâ, ez-Zemahşerî, İbnu'l-Cinnî, vb. âlimlerin hadisle iştihada karşı olmamalarını
d- Halil b. Ahmed, el-Câhız, İbn Sikkît, İbn Fâris, İbn Sîde vb. ünlü lugat müelliflerinin eserlerinde hadislere yer vermelerini
e- Hadislerin sened bakımından şiirden daha sıhhatli oluşunu
f- Hadis rivayetinde, hadislerin işitildiği gibi nakledilmesinin esas oluşunu, gerekçe göstererek hadisle istişhadın göz ardı edilemeyeceğini iddia etmişlerdir. Bu iki görüş dışında hadislerle istişhad konusunda uzlaştırıcı bir tutum sergileyen bir üçüncü grup da vardır ki onlarda bazı hadislerle istişhadın mümkün olduğu halde bazılarıyla istişhadın mümkün olmadığı yönünde beyanlarda bulunmuşlardır. [71]

Netice olarak Arapçada sözlük çalışmalarında, sarf ve nahiv kurallarının tesbitinde hadislerin delil olarak kullanılabileceği üzerine herkesin ittifak ettiği birtakım hadisler bulunmaktadır. Bunları kısaca söyle sıralayabiliriz:

a) Hz. Peygamber'den nakledilen ve her biri beyan harikası olan kısa hadisler,
b) Dua ve ibadet esnasında yaptığı dua ve zikir cümleleri,
c) Farklı tariklerden aynı lafızlarla gelen hadisler,
d) Malik b. Enes, İbn Cureyc ve İmam Şafi gibi dilin bozulmadığı çevrelerde yetişen ve Arapçaya hâkim olan hadisçilerin tedvin ettiği eserlerdeki hadisler,
e) İbn Sîrîn ve Kasım b. Muhammed gibi mana ile rivayeti caiz görmeyen ravilerin naklettiği hadisler.

Bütün bu verilerden de anlaşılacağı üzere Arap toplumunda sözlük çalışmalarının temelini, kaynağını, Kuran-ı Kerim'de ve hadisi şeriflerde geçen ve anlamı muğlâk olan kelimeleri açıklamak üzere kaleme alınmış olan Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Hadis eserleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla gerek hadis disiplini dâhilinde değerlendirebileceğimiz ve "mevzûî lugat" [72]olarak da isimlendirilen Garîbu'l-Hadis türü eserlerle, dilbilimi disiplini dâhilinde değerlendirebileceğimiz sözlüklerin adeta birlikte doğduklarını söylemek pekte yanlış olmayacaktır. Zira garîbu'l-hadis eserleri

[71] Mehmet Reşit Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*, (İzmir, Yeni Akademi Yayınları, 2006), ss: 42-45
[72] Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı 1, (2009), ss:129-151

her ne kadar hadis bilimine ait eserler olsalar da metot olarak dilbilim metotlarıyla oluşturulmuş eserlerdir. Kelimelerin tahlili ve semantiği dikkate alınarak meydana getirilen bu eserler hakkında Arapçaya dair ilk sözlüklerdir ifadesini kullanmak yanlış olmayacaktır.

2. BÖLÜM: Lisânu'l-Arab ve Hadislerle İstişhad

A) İbn-i Manzûr ve Lisânu'l-Arab adlı eseri

Arapça sözlüklerde hadislerle istişhad konusunu irdelerken, birçok sözlük müellifinin eserlerinde hadislerle istişhadda bulunduğunu gördük. Bütün bu müellifleri ve eserlerini tek tek tezimize dâhil edip incelemek mümkün olmadığından, çalışmalarımız esnasında görebildiğimiz kadarıyla hadislerle istişhadı en çok kullananlardan olan İbn-i Manzûr'un Lisânu'l-Arab adlı eserini tezimizde temel eser olarak tespit ettik.

Arap dilinde günümüze kadar yazılan en sağlam sözlük olarak kabul edilen Lisânu'l-Arab[73], İbn-i Manzûr tarafından hicri 689 (1290 m.) yılında tamamlanmıştır. Sözlük, kelimelerin son harfi esas alınarak hazırlanan sözlükler sınıfında değerlendirilmektedir. Müellif eserinin mukaddimesinde sözlüğü kaleme alırken kendisinden önce yazılan eserleri, kelime sayılarının azlığı, mahallî oluşları ve tasnif biçimlerinin başarısızlığı gibi hususlarda eleştirmiştir. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980)'nin *Tehzîbu'l-Luğa,* el-Cevherî'nin (ö:393 h.) *es-Sıhâh*', İbn Side'nin (h.399/458) *el-Muhkem,* İbnu'l-Esîr'in (h:544/606) *en-Nihâye* ve İbn Dureyd'in (h.223/321) *el-Cemhera* adlı eserlerinden etkilendiğini, istifade ettiğini ve kaynak olarak kullandığını da belirten müellif, her açıdan daha mükemmel bir sözlük yazmayı hedeflediğini bizzat açıklamıştır.[74] Bütün amacının Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnetin dili olan Arapçayı muhafaza etmek ve sonraki nesillere aktarmak olduğunu ifade eden müellif, eserinde yaklaşık 80 bin kök kelimeyi incelemiştir. Müştak kelimelerin sayısı 158 bin olup madde başlığı 10 bin kadardır. Eser bir sözlük olmasının yanında dil, tefsir, hadis ve edebiyat gibi konulara da yer veren bir ansiklopedi mahiyetindedir. Birçok defa baskısı yapılan eserin 15 ila 20 cilt arasında değişen çok kapsamlı ansiklopedik bir dil kaynağı olduğu görülmektedir.

Lisânu'l-Arab'da kelimeler dizilirken el-Cevherî'nin *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-'Arabiyye* adlı eserinde uyguladığı yöntem benimsenmiştir. Son harfi "hemze" olan

---

[73] Cemal Muhtar, "İslam'da Sözlük Çalışmaları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sayı:4, (1986), ss:331-360

[74] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab Mukaddimesi*, Dâru'l-Meârif, Kahire, Tarihsiz, ss:7-9

kelimeler ilk sırada zikredilmiş "yâ" olanlar ise son sırada yer bulmuştur. Kelimelerin birinci harfleri 'fasıl', son harfleri ise 'bâb' olarak tasnif edilmiş ve alfabetik olarak sıralanmıştır. Ortadaki harfler de yine alfabetik diziliş gözetilmiştir. Sözlükte ele alınan kelimelerin anlamları başta ayet olmak üzere hadis ve şiirden getirilmiş bol örneklerle delillendirilmiştir. Kelimeler izah edilirken sadece anlam yönü ile değil sarf, nahiv, itikâdî, fıkhî ve ahlaki yönleri üzerinde de durulmuştur. İncelenen kelimenin farklı lehçelerde farklı kullanım ve şekilleri varsa belirtilmiştir. Müellif her ne kadar yukarıda adları belirtilen erken dönem eserlerden faydalandığını belirtse de bunların dışında da eserlerden faydalandığı kullandığı bazı örneklerden anlaşılmaktadır. Zira müellifin kullandığı bazı hadis ve şiir gibi örnekler yukarıda zikredilen eserlerde bulunmamaktadır. Ansiklopedik bir özelliği de olan sözlük Arap Dili, tarih, edebiyat, tefsir, hadis ve fıkıh gibi İslamî ilimler ve yer isimlerine atıflarda bulunmaktadır.

Sözlüğün kelime kapasitesi üzerinde yapılan çalışmalar göstermiştir ki, eserde 6538 sülasî, 2548 rubaî ve 187 humasî olmak üzere toplam 9273 kök kelime yer almaktadır. Lisâınu'1-Arab'ın diğer sözlükçüler ve dilbilimciler tarafından eleştirilen bazı uygulamaları da olmuştur. Bunlar;

a- Kelimeler incelenirken her bir maddenin iç sıralamasında bazen isimlerin bazen de fiillerin önce ele alınması,
b- Yararlandığını söylediği kaynaklarda mevcut bazı kelimeleri veya kelimelerin anlamlarını kitabında ihmal etmesi,
c- Abbasi dönemine kadar olan edebi ürünlerden faydalanıp sonrakileri fasih olmadıkları gerekçesiyle zikretmemesi.

Eser ilk olarak Fâris eş-Şidyâk tarafından tashihi yapılarak yirmi cilt halinde hicri 1299 da basılmıştır. Daha sonraları birçok baskısı yapılan eserin düzeni değiştirilerek kelimelerin ilk harfi esas alınarak alfabetik biçimde neşredilmiştir. Sözlüğe sonradan Arap Dil Akademileri tarafından teknik terimler de eklenerek ismi " Lisânu'l-Arabi'l-Muhît" olarak değiştirilmiştir. Özellikle ilk baskısından sonra ilim çevrelerinin dikkatini çeken eser üzerinde tashih, ta'lîk, ihtisar vb. birçok çalışma yapılmıştır. Eseri bugünkü alfabetik şekliyle ilk düzenleyen, tehzib ve ihtisar eden ve *Tehzîbu'l-Lisân* ismiyle yayınlayan Abdullah İsmail es-Sâvî'dir. Yine *Tehzîbu'l-Lisân* adını

kullanarak eseri tehzib ve ihtisar eden ve esere bazı ilavelerde de bulunan Muhammed en-Neccârî'yi ve Abdul'emir Ali Muhennâ başkanlığında bir heyeti de burada zikretmek gerekmektedir. Lisânu'l-Arab'ın tashihi üzerinde de çalışmalar yapılmıştır. İlki Muhammed el-Huseynî tarafından yapılan tashihler, daha sonra Ahmed Teymûr Paşa, Abdusselâm Muhammed Harun, Abdussettâr Ahmed Ferrâc, Tevfik Davud Kurban gibi âlimlerle devam etmiştir. Lisânu'l-Arab'ın son dönemlerde yapılan baskılarına farklı fihrist ciltleri eklenmiştir. Müstakil fihristler de yazıldığı vakidir.[75]

Çalışmamızda temel kaynak olarak kullandığımız Lisânu'l-Arab'ın müellifi İbn-i Manzûr hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Tam adı Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Ruveyfiî'dir (ö. 711/1311). Lisânu'l-Arab adlı ansiklopedik sözlüğüyle şöhret bulmuş dil âlimi, edebiyatçı ve Şâfii fakihidir.

22 Muharrem 630 (8 Kasım 1232) tarihinde Kahire'de doğmuştur. Yedinci kuşaktan dedesi Manzûr'a nisbetle İbn-i Manzûr, babası Mükerrem'e nisbetle İbn-i Mükerrem diye anılır. Muâviye b. Ebû Sufyân tarafından Trablusgarp'a emir olarak gönderilen sahâbî Ruveyfi' b. Sâbit'e izâfetle Ensârî ve Ruveyfiî, dedelerinden bir kısmının Afrika'da yerleşmesi sebebiyle İfrîkî, Mısır'da doğup vefat etmesi dolayısıyla Mısrî nisbeleriyle de bilinir. İlk bilgilerini babasından alan İbn Manzûr onun çevresinin de etkisiyle ilim tahsiline başlamıştır. Küçük yaştan itibaren Yûsuf b. Muhayyelî, İbnu'l-Afîf, Abdurrahîm b. Tufeyl ve İbnu'l-Mukayyer lakabıyla tanınan Ali b. Huseyn el-Bağdâdî el-Hanbelî gibi hocalardan dil, edebiyat, inşâ, hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra Kahire'de Dîvân-ı İnşâ'da çalışmaya başlamış ve bu görevini ölümüne kadar devam ettirmiştir. Bir süre de Trablus'ta kadılık yapmıştır. Tunus'ta İbn-i Manzûr adına 1971 ve 1972 yıllarında milletlerarası iki sempozyum düzenlenmiştir. Gramer, tarih, lugat, yazı ve âlî isnadlı hadis rivayetinde temayüz eden İbn Manzûr, Dîvân-ı İnşâ'daki görevi yanında eğitim ve öğretim faaliyetlerini de sürdürmüştür. Şam ve Kahire'de hadis dersleri vermiştir.

İbn Manzûr hacimli eserlere yaptığı ihtisarlarıyla da tanınmaktadır. *El-Eğânî, el-Ikdu'l-Ferîd, ez-Zahîra, Târîh-u Dımaşk, Târîhu Bağdâd, Yetîmetu'd-Dehr, et-*

[75] Hulusi Kılıç, "Lisânu'l-Arab", *DİA*, c: 27, ss: 195-196

Tabakâtu'l-Kubrâ ve Zehru'l-Âdâb gibi birçok geniş hacimli kitabı özetleyerek herkesin kolayca faydalanabileceği duruma getirmiştir. Kaynaklar, onun ihtisar etmediği hemen hemen hiçbir büyük kitap bulunmadığını, oğlu Kutbuddin ise ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybetmesine sebep olacak kadar çok kitap okuyup bunları ihtisar eden babasının vefatında kendi hattıyla 500 cilt ihtisar edilmiş kitap bıraktığını söylemiştir. Dîvân-ı İnşâ'da kâtiplik yapan oğlu Kutbuddin ile tarihçi ve muhaddis Zehebî, Takıyyuddin es-Subkî ve tarihçi Alemuddin el-Birzâlî gibi âlimler öğrencileri arasında sayılmaktadır. Şâban 711'de (Aralık 1311) Kahire'de vefat eden İbn-i Manzûr Karâfe Kabristanı'na defnedildi. Onun mutedil bir Şiî olduğu da rivayet edilir. Tâceddin es-Subkî, babasının hocaları arasında bulunduğu halde muhtemelen sırf Şiiliğe meyli yüzünden onu *Tabakâtu'ş-Şâfiıyye*'sine almamıştır. İbn Manzûr'un kaynaklarda yer almış latife, nükte ve mizah türü şiirlerinden aynı zamanda iyi bir şair olduğu anlaşılmaktadır.[76]

Eserleri:

1. Lisânu'l-Arab

2. Muhtâru'l-Eğânî fi'l-Ahbâr ve't-Tehânî

3. Nisâru'l-Ezhâr fi'l-Leyli ve'n-Nehâr ve Evkâti'l-Aşâi ve'l-Eshâr ve Sâiri mâ Yeşmelu Aleyhi min Kevâkibi'l-Feleki'd-Devvâr.

4. Surûru'n-Nefsi bi-Medâriki'l-Havâssi'l-Hams. Ahmed b.

5. Ahbâru Ebî Nuvâs

6. Muhtasaru Târîhi Dımaşḳ.

7.Muhtasaru't-Tezkirati'l-Hamdûniyye (el-Muntehab ve'l-Muhtâr mine'n-Nevâdir ve'l-ahbâr)

İbn Manzûr'un bunların dışındaki bazı eserleri şunlardır: *İhtisâru Kitâbi'l-Hayevân* (Câhiz), *Letaifu'z-Zahîra* (İbn-i Bessâm), *Muhtasaru Zeyli Târîhi Bağdâd* (Abdulkerîm es-Sem'ânî), *Muhtasaru Zehri'l-Âdâb ve Semeri'l-Elbâb* (Ebû İshak el-Husrî), *Muhtasaru'l-Ikdi'l-Ferîd* (İbn Abdurabbih), *Muhtasaru Sıfâti's-Safve* (Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî), *Muhtasaru'l-Câmi' li-Mufredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye* (İbnu'l-

[76] İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab Mukaddimesi*, Dâru'l-Meârif, Kahire, Tarihsiz, ss:7-9

Baytâr), *Muhtasaru Nişvâri'l-Muhâfdara ve Ahbâri'l-Muzâkere* (Ebû Ali et-Tenûhî), *Muhtasaru Yetîmeti'd-Dehr fî Şuarâi Ehli'l-Asr* (Seâlibî), *Muhtasaru't-Tabakâti'l-Kubrâ* (İbn Sa'd), *Tehzîbu'l-Havâs min Durreti'l-Ğavvâs* (Harîrî).[77]

B) İbnu'l-Esîr ve en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser adlı Eseri:

Yukarıda Lisânu'l-Arab'tan söz ederken, eserin müellifi İbn-i Manzûr'un eserini kaleme alırken birçok eserden faydalandığını ifade etmiştik. Bu eserlerden biri de İbnu'l-Esîr'in[78] *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser* adlı kitabıdır. Arapça sözlüklerde hadislerle istişhad konusu incelenirken Garîb türü eserlerden sarf-ı nazar etmek mümkün değildir. Garîb türü eserlerin Arapça sözlüklerin nüvesini oluşturduğundan daha önce kısaca bahsetmiştik. Çalışmamızda inceleyeceğimiz hadislerin tespitinde çokça müracaat ettiğimiz İbnu'l-Esîr ve en-Nihâye adlı eserine kısaca değinmekte fayda görüyoruz.

Tam adı Ebu's-Seâdât Mecduddîn el-Mubârek Esîru'd-dîn b. Muhammed eş-Şeybânî olan müellif, hadis, tefsir, edebiyat ve biyografi âlimidir. 544/1149 yılında Cizre'de (Cezîra-i İbn Ömer) doğan müellif, hayatının önemli bir bölümünü Musul'da geçirdiği için Mevsılî, dedelerinden sahâbî Musennâ b. Hârise eş-Şeybânî'nin mensub olduğu Şeybân kabilesine nisbetle eş-Şeybâni, babası esîr (esîruddin) lakabı ile anıldığından İbnu'l-Esîr künyesi ile meşhur olmuştur. İlk öğrenimini kardeşleri İzzeddin ve Ziyaeddin ile birlikte Cizre'de aldı. Musul'a taşınınca burada nahiv, edebiyat, hadis ve fıkıh okudu. Arap Dili ve Edebiyatını Ebû Muhammed Saîd b. Dehhân el-Bağdâdî, Ebû Bekr Yahya b. Sa'dûn el-Mağribî ve Ebu'l-Harem el-Makdisî gibi âlimlerden aldı. Cemaleddin Ebû Abdillah b. Serâyâ, muhaddis ve mutasavvıf Ebû Yâsir Abdulvahhab b. Hibetullah, İbn Sukeyne ve İbn Sa'dûn'dan hadis dersleri aldı. Selçuklu Atabeyleri döneminde çeşitli, idari görevler alan ve kendisine bir ara vezirlik teklif edilen İbnu'l-Esîr, geçirdiği bir rahatsızlık sonucu el ve ayakları tutmaz hale geldi. Bundan sonra çalışmalarını talebelerinin yardımıyla devam ettiren müellif, ahlakı, ilmî seviyesi, idareciliği ve tevazuu ile temeyyüz etmiş bir âlimdir. 606/1210 yılında Kasr-u Harb diye bilinen Ribat'ta vefat edince buraya

[77] Hulusi Kılıç, "İbn Manzûr", *DİA*, c: 20, ss: 171-172

[78] Ebu's-Seâdât Mecduddîn el-Mubârek b. Esîruddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö:606/1210), Hadis ve tefsir âlimi, edebiyatçı ve biyografi yazarı.

defnedilmiştir. En önemli eserleri *Câmiu'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl* ve *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser* dir.

Müellifin *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser* adlı eseri alanında kendisinden önce yazılan tüm eserlerin muhtevalarını içerdiğinden müellif eserine en-Nihâye ismini verdiğini ifade etmiştir. Eserin yazıldığı döneme kadar, bu alanda kaleme alınan ve bu alanın otoriteleri tarafından en muteber çalışmalar olarak kabule şâyân olmuş eserler Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ve Hattâbî'nin *Garîbu'l-Hadis,* Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin *Kitâbu'l-Garîbeyn*, Zemahşerî'nin *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadis*, Ebû Musa el-Medînî'nin *Mecmûu'l-Muğîs fî Garîbeyi'l-Kur'ân ve'l-Hadis* adlı eserlerdir. [79]

Bir kısmı, hadisleri müsned tertibine göre sıralayan, bazıları hem Kur'an hem hadislerdeki garîb kelimeleri açıklayan bu eserlerin her birinde metot ve muhteva açısından kullanım zorlukları bulunmaktaydı. İbnu'I-Esîr, bu kitapların en kapsamlısı olan Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin çalışması ile onu tamamlamak için yazılan Ebû Musa el-Medînî'nin eserini esas alarak sadece hadislerdeki garîb kelimeleri açıklamıştır. Bu iki çalışmanın madde başlıklarını ve içindeki hadisleri bir araya getirmesinden başka her iki eserdeki tekrar eden lafızları ayıklamış ve diğer hadis kitaplarından tespit ettiği başka garîb kelimeleri de eklemiştir. İbnu'I-Esîr, *en-Nihâye'de* Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin eserinden aldığı hadisler için "**he**", Ebû Musa'nın eserinden aldıkları için "**sin**" rumuzunu kullanmış, kendi ilaveleri için herhangi bir işaret koymamıştır. Ancak kitabı neşredenlerden Tahir Ahmed ez-Zâvî ile Mahmud Muhammed et-Tanâhî müellifin ilavelerinin başına yıldız (*****) işareti koymuştur.

Müellif en-Nihâye'nin mukaddimesinde Garîbu'l-Hadis ilminin doğuşu, gelişmesi, bu alanda yazılan eserlerin metotları hakkında bilgi vermiş ve bunların eksik yönlerini kendi eserinde telafi etmeye çalıştığını belirtmiştir. Eserini kelimelerin ilk üç harfine göre alfabetik olarak düzenlemiş, ilk iki harfe göre de bâb başlıkları koymuştur. İbn Kuteybe, Hattâbi ve özellikle Zemahşerî'den sık sık iktibaslarda bulunmuş, çoğunlukla faydalandığı kaynakları zikretmekle birlikte kaynak göstermeden alıntı

[79] İbnu'l-Esîr, En-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser'in Mukaddimesi, tah. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Dâru İbni'l-Cevzî, 1965, Kahire, ss:3-12

yaptığı da olmuş, bazen de kaynakları eleştirmiştir. İbnu'I-Esîr'in en-Nihâye'de modern alfabetik sıralama yöntemine yakın bir sistem geliştirmesi bazı muhaddislerin övgüsünü kazanmıştır.

İbnu'I-Esîr kitabında sözlük açıklamalarıyla yetinmeyip zaman zaman ilmi birikimini de göstermiş, ele aldığı kelimenin bulunduğu rivayetle ilgili bir meseleyi kısaca izah etmiş, bazı fıkhi ihtilaflara dair görüşünü açıklayarak fukahânın kanaatlerini tartışmış, birbirine zıt gibi görünen hadisler arasındaki çelişkiyi gidermeye çalışmıştır. Gramer tartışmalarına da geniş yer vermiş, zaman zaman nahivcilere muhalif kanaatlerini beyan etmiştir.

En-Nihâye, hem hadis ilimi hem de Arap dili açısından önemli kaynaklardan biri sayıldığından İbn-i Manzûr Lisânu 'l-Arab'ında ondan istifade etmiş, ayrıca Nevevî *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât* ile *el-Minhâc fî Şerhi Sahîh-ı Muslim b.Haccâc'*ında, Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmi, *el-Misbâhu'l-Munîr fî Garîbi 'ş-Şerhı'l-Kebîr*'inde ve Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*'unda en-Nihâye'ye sık sık başvurmuşlardır.

Eser hicri 1269 yılında Tahran'da tek cilt olarak, ardından hicri 1311 yılında Kahire'de Abdulaziz b. İsmail el-Ensârî et-Tahtâvi'nin tashihi ve Suyûtî'nin ed-Durru'n-Neşir'i ile birlikte dört cilt halinde yayımlanmış, daha sonra Suyûtî'nin ed-Durru'n-Neşir'i ve Râgıb el-İsfahânî'nin el-Müfredât'ı ile beraber hicri 1318'de Kahire'de yine dört cilt olarak neşredilmiştir. En-Nihâye'nin hicri 1311' de Kahire'de el-Matbaatu'l-Osmaniyye baskısı neşirlerin en güveniliri olmakla birlikte diğer baskılarda olduğu gibi onda da yanlış okumadan kaynaklanan hatalar mevcuttur. Kitabın en sağlıklı neşri, Tahir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmud Muhammed et-Tanâhî'nin h.1383'te Kahire'de gerçekleştirdiği beş ciltlik baskısıdır. İbnu'l-Esir'in en-Nihâye'den sonra kaleme aldığı *Menâlu't-Tâlib fi Şerh-ı Tıvâli'l-Garâ'ib* adlı eseri büyük ölçüde en-Nihâye'yi tamamlayan bir çalışmadır.[80]

[80] Ali Osman Koçkuzu, "İbnu'l-Esîr Mecduddîn", *DİA*, c: 21, ss:28-29; Yusuf Akgül, "Bir Edebî Tür Olarak Garîbu'l-Hadis Kaynak, Metod ve Muhteva Analizi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006), ss:1-60

C) Lisânu'l-Arab En-Nihâye İlişkisi:

İbnu'l-Esîr'in *En-Nihâye fi Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser* adlı eseri hem hadis ilimi hem de Arap dili açısından önemli kaynaklardan biridir. Hadislerde geçen ve anlaşılması zor olan kelimeleri ve özellikle o kelimelerin konuşulduğu dönemlerdeki manalarını tespit etmeye çalışan Garîbu'l-Hadis edebi türü, doğal olarak hadis bilim dalının yanı sıra dilbiliminde bir dalı konumundadır. Bu sebepledir ki her daim dilbilimcilerin dikkatlerini ve ilgilerini üzerine çeken bir edebiyat türü olmuştur.

Garîbu'l-Hadîs eserlerinde mevcut semantik (anlambilim) tahliller, sentaks (dizimbilim), lehçelere dair bilgiler, adbilim (özel adlar ve kökenleri), biçimbilim (kökler ve ekler) sarf ve nahiv bilgileri 'garîb' türü eser müelliflerinin hadisçiliklerinin yanında birer dilbilimci olduklarını da göstermektedir.

Ayrıca Garîbu'l-Hadîs eserlerinin luğat bilgisi açısından da önemli bilgiler verdiğini ve ilk sözlükler olma özelliğine sahip olduğunu düşünürsek bu eserlerin sonraki dönemlerde sözlük yazımıyla ilgilenecek dilcilerin ilgisini çekmemesi mümkün olamazdı. Bundan dolayıdır ki Arap Edebiyatında ortaya çıkan ilk sözlükler, bu eserleri üslup olarak taklit etmekten kendilerini alamamışlardır.

Bugün sözlük ve garîb türü eserlere bakıldığında her iki türde de kelimeleri ele alış ve işleyiş bakımından gözlenen birçok ortak özellik olduğu müşahede edilecektir. Bunları kısaca şu şekilde özetleyebiliriz. Her iki edebi türde de;

a- Semantik (kelimelerin anlamları)
b- Sentaks (kelimelerin cümle içinde dizilişi)
c- Lehçeler
d- Etimolojik (kelimelerin kökenleri)
e- Morfolojik (kelimelerin çekim ve ekli halleri)
f- Gramatik (sarf-nahiv) tahliller bulunmaktadır. Bu kadar ortak yönü bulunan iki edebi tür arasında etkileşimin olması ise doğaldır.

Arapça sözlükçülük geleneğinde yukarıda da ifade ettiğimiz gibi istişhad çok önemli bir yer tutmaktadır. Sözlük yazarları eserlerinde ele aldıkları kelimeleri ayet, hadis,

şiir ve nesir gibi unsurlarla destekleyerek açıklamayı bir yöntem olarak benimsemişlerdir. Bundan dolayıdır ki ayetler, hadisler, şiir ve nesir de her iki disiplinin temel kaynakları, temel malzemeleri durumundadır. Garîbu'l-Hadîs kitaplarının yazılma sebebi olan hadisler, Arapça sözlükler için de doğruluklarının ya da bilimselliklerinin temel referansı durumundadır. Fakat Garîbu'l-Hadîs kitaplarıyla Arapça sözlükleri edebî anlamda birleştiren asıl nokta hadisler değil her iki türün konuyu ele alış şekilleridir.

En-Nihâye'nin müellifi eserini kaleme alırken, kendisinden önce bu alanda yazılan tüm eserlerin muhteviyatını inceleyip tümünü kendi eserinde topladığını ve eserine bu yüzden "en-Nihâye" adını verdiğini bizzat ifade etmiştir. Yani en-Nihâye'den önce yazılan 'garîb' türü eserlerin müelliflerinin eserlerini kaleme alırken takip ettikleri metodu, İbnu'l-Esîr tahlil ederek en mükemmel ve faydalı eseri ortaya koymaya çalışmıştır. Tam da bu sebeple en-Nihâye, kendisinden sonra kaleme alınan hem Garîbu'l-Hadis alanında eser verenlerin hem de Arapça sözlükçülük alanında faaliyet gösterenlerin vazgeçilmez başvuru kaynağı olmuştur. İçerisinde binlerce rivayeti barındıran en-Nihâye, hadisleri şahit olarak kullanan sözlükçülerin iştahını kabartmaktadır.[81]

a- Lisânu'l-Arab'da en-Nihâye'den Yapılan Alıntılar:

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İbni- Manzûr eserini kaleme alırken kendisinden önce yazılan gerek sözlük gerek Garîb türü eserlerden yoğun bir şekilde faydalanmıştır. Bunu kendisi de eserinde belirtmektedir. Ancak en çok faydalandığı eserin İbnu'l-Esîr'in en-Nihâye adlı eseri olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Biz çalışmamız esnasında her iki eseri de inceleme fırsatı bulduk. Hem Lisânu'l-Arab'ın hem de en-Nihâye'nin oluşturulma tarzındaki benzerlikler, incelenen kelimelerin neredeyse aynı oluşu, kelimelere verilen anlamlar arasında uyumluluk, istişhad amacıyla kullanılan ayet, şiir ve özellikle hadislerin çok büyük oranda uyuşması dikkatimizi çeken unsurlar arasındadır. Öyle ki en-Nihâye'de olup da Lisânu'l-Arab'da olmayan bir kelime adeta yok gibidir. Aynı şekilde kelimelerin izahında istişhad maksadıyla kullanılan ve en-Nihâye'de olup Lisânu'l-Arab'da

[81] Yusuf Akgül, "Bir Edebî Tür Olarak Garîbu'l-Hadis Kaynak, Metod ve Muhteva Analizi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006), ss:1-60

olmayan bir hadis yok denecek kadar azdır. Bu durum kelimelere verilen anlamlarda da kendini göstermektedir. Kelimelerin izahında çoğu kez birebir aynı cümleler kullanılmaktadır.

İbn-i Manzûr eserinde farklı dilci, hadisçi ve tefsircilerden alıntılar da yapmaktadır. Bunlar arasında;

- El-Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah b. Manzûr ed-Deylemî (ö:207/822)
- El-Cevherî, İsmail b. Ahmed el-Cevherî (ö:393/1003),
- Ahmed b. Fâris (ö:395/1004),
- İbn-i Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde (ö: 458/1066),
- Sa'leb, Ebu'l-Abbas Sa'leb Ahmed b. Yahya b. Zeyd eş-Şeybânî (ö:291/904)
- Ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc (ö:311/923)
- El-Herevî, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b.Sellâm el-Herevî (ö:224/838)
- Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö:401-1011)
- Ebû Musa el-Medînî (ö:581-1185)
- El-Kisâî, Ebu'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî (ö: 189/805)
- İbnu'l-Enbârî, Ebu Bekr İbnu'l-Enbari İbn Beşşar Muhammed b. Kasım b. Muhammed el-Enbari (ö:328- 940)
- El-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî (ö:370/980) gibi âlimler ve onların eserleri bulunmaktadır. Yukarıda isimleri verilen âlimler dışında kendilerinden alıntı yapılan daha birçok âlim vardır.

İbni- Manzûr'un eserinde, görüşlerine ve açıklamalarına en çok yer verdiği âlimlerden biri de şüphesiz İbnu'l-Esîr'dir. İbnu'l-Esîr, İbn-i Manzûr'un asla vazgeçemediği adeta hemen her konuda kendisine müracaat ettiği bir kişi olmuştur. Şimdi bu hususa işaret etmek babından birkaç örnek zikretmek istiyoruz.

İbn-i Manzûr, جزأ maddesini incelerken kelimeyi izah babından önce وفي الحديث الرؤيا الصالحة جزء من ستة وأربعين جزءا من النبوة "Ru'yâ-i sâliha nübüvvetin kırk altı cüzünden bir cüzdür" hadisini zikretmekte ve ardından İbnu'l-Esîr'in hadisi şerh eden şu açıklamasına yer vermektedir.

قال ابن الأثير وإنما خص هذا العدد المذكور لأن عمر النبي صلى الله عليه وسلم في أكثر الروايات الصحيحة كان ثلاثا وستين سنة وكانت مدة نبوته منها ثلاثا وعشرين سنة لأنه بعث عند استيفاء الأربعين وكان في أول الأمر يرى الوحي في المنام ودام كذلك نصف سنة ثم رأى الملك في اليقظة فإذا نسبت مدة الوحي في النوم وهي نصف سنة إلى مدة نبوته وهي ثلاث وعشرون سنة كانت نصف جزء من ثلاثة وعشرين جزءا وهو جزء واحد من ستة وأربعين جزءا قال وقد تعاضدت الروايات في أحاديث الرؤيا بهذا العدد وجاء في بعضها جزء من خمسة وأربعين جزءا ووجه ذلك أن عمره لم يكن قد استكمل ثلاثا وستين سنة ومات في أثناء السنة الثالثة والستين ونسبة نصف السنة إلى اثنتين وعشرين سنة وبعض الاخرى كنسبة جزء من خمسة وأربعين وفي بعض الروايات جزء من أربعين ويكون محمولا على من روى أن عمره كان ستين سنة فيكون نسبة نصف سنة إلى عشرين سنة كنسبة جزء إلى أربعين ومنه الحديث الهدي الصالح والسمت الصالح جزء من خمسة وعشرين جزءا من النبوة (kısaca) " nübüvvetin süresi yirmi üç yıldır ve vahyin, salih rüya şeklinde inzali yarım sene sürmüştür, işte bu yüzden salih rüya ile vahyin gelişi toplam nübüvvet süresinin kırk altı'da biridir" .[82]

ترب maddesinde ise İbn-i Manzûr kelimeye dair tarifleri ve açıklamaları yaptıktan sonra Hz. Âişe'den وفي حديث عائشة رضي الله عنها كنا بتربان hadisini aktararak kelimeye verdiği anlamı güçlendirmek istemektedir. Bununla da yetinmeyen müellif eserinde defalarca yaptığı gibi İbnu'l-Esîr'in şu açıklamasına yer vermektedir. قال ابن الأَثير هو موضع كثير المياه بينه وبين المدينة نحو خمسة فَراسِخَ وتُرْبةُ موضع " turban, suyun bol miktarda bulunduğu, Medine ile arasında beş fersah olan bir yerdir".[83]

Bir başka örnekte كره maddesi ele alınırken müellif yine kelimeye anlam vermesinin ardından abdeste dair وفي الحديث إِسْباغ الوُضوء على المَكارِه hadisini nakletmektedir. Bir rumuz şeklinde verilen hadisin açıklamasını ise müellif İbnu'l-Esîr'e bırakmakta ve onun şu sözlerini eserine almaktadır. ابن الأَثير جمع مَكْرَهٍ وهو ما يَكْرَهُ الإنسان ويشقُّ عليه والكُرْهُ بالضم والفتح المَشَقَّةُ المعنى أَن يَتَوَضَّأَ مع البرد الشديد والعِلَلِ التي يَتَأَذَّى معها بمسِّ الماء ومع إعْوازِه والحاجةِ إلى طلبه والسَّعْي في تحصيله أَو ابْتِياعِه بالثَّمن الغالي وما أَشبه ذلك من الأَسْباب الشاقَّة. Her türlü zor ve insana ağır gelen şartlara rağmen abdesti en güzel ve tam bir şekilde alınması gerektiği ifade edilen açıklamada İbnu'I-Esîr hadisi adeta şerh etmektedir.[84]

Lisânu'l-Arab'da İbn-i Manzûr'un, bazen bir maddede birden fazla âlimin açıklamalarına aynı anda yer verdiği de olmuştur. Bunlardan birini eserin مسح

[82] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 611-613
[83] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 413-425
[84] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, ss: 3864-3866

maddesinde görmek mümkündür. Müellif kelimeye dair izahını yaptıktan sonra diğer sözlük ve garîb türü eserlerin müelliflerinden alıntılar yapmaktadır. Önce kelimenin geçtiği وقوله تعالى وامْسَحُوا برؤُوسكم وأَرجلكم إِلى الكعبين[85] ayetini zikreden müellif ardından **Sa'leb**'in فسره ثعلب فقال نزل القرآن بالمَسْح والسنَّةُ بالغَسْل وقال بعض أَهل اللغة مَنْ خفض وأَرجلكم فهو على الجِوارِ açıklamasını "tefsir etti" diyerek vermektedir. Aynı ayeti bir de **Ebû İshâk**'ın وقال أَبو إِسحق النحوي الخفض على الجوار لا يجوز في كتاب الله عز وجل وإِنما يجوز ذلك في ضرورة الشعر ولكن المسح على هذه القراءة كالغسل sözleriyle açıklamaktadır. Aynı maddede kelimenin bir türevi olan مَسِيحٌ kelimesini inceleyen müellif burada el-**Ezherî'**nin والمَسِيحُ الدَّجَّالُ منه على هذه الصفة وقيل سمي بذلك لأَنه مَمْسوحُ العين الأَزهري المَسِيحُ الأَعْوَرُ قال الأَزهري وبه سمي الدجال şeklindeki izahına ve ayrıca **Kisâî**'ye de atıfta bulunduğu وروي عن أَبي الهيثم أَن المَسِيحَ الصِّدِّيقُ قال أَبو بكر واللغويون لا يعرفون هذا قال ولعل هذا كان يستعمل في بعض الأَزمان فَدَرَسَ فيما دَرَسَ من الكلام قال وقال الكسائي قد دَرَسَ من كلام العرب كثير bu açıklamaya yer vermektedir. Garîbu'l-Hadis adlı eseriyle bilinen Ebu Ubeyd de Lisânu'l-Arab'da kendisine atıflarda bulunulan âlimler arasındadır. **Ebu Ubeyd**'in aynı kelimeyi izah ederken yaptığı قال أَبو عبيد ومَسَحَ في الأَرض يَمْسَحُ مُسُوحاً ذهب والصاد لغة وهو مذكور في موضعه ومَسَحَتِ الإِبلُ الأَرضَ يومها دَأْباً أَي سارت فيها سيراً شديداً والمَسيحُ الصِّدِّيقُ وبه سمي عيسى عليه السلام açıklaması ile ünlü Arap dilbilimci **İbn-i Sîde'nin** قال ابن سيده والمسيح عيسى بن مريم صلى الله على نبينا وعليهما قيل سمي بذلك لصدقه وقيل سمي به لأَنه كان سائحاً في الأَرض لا يستقرّ وقيل سمي بذلك لأَنه كان يمسح بيده على العليل والأَكمه والأَبرص فيبرئه بإِذن الله şeklindeki açıklaması peş peşe sıralanmaktadır. Yine aynı madde üzerinde ünlü nahivci **Şemr b. Handeveyh**'in de görüşlerine yer verilirken, kendisinden وقال شمر سمي عيسى المَسِيحَ لأَنه مُسِحَ بالبركة açıklaması yapılmıştır. مسح maddesi için yapılan izahlara müellifimiz, asla vazgeçmediği **İbnu'l-Esîr**'in قال ابن الأَثير يقال للرجل إِذا توضأ قد تَمَسَّحَ والمَسْحُ يكون مَسْحاً باليد وغَسْلاً وفي الحديث لما مَسَحْنا البيتَ أَحْللنا أَي طُفْنا به لأَن من طاف بالبيت مَسَحَ الركنَ فصار اسماً للطواف وفلان يُتَمَسَّحُ بثوبه أَي يُمَرُّ ثوبُه على الأَبدان فيُتقرَّبُ به إِلى الله وفلان يُتَمَسَّحُ به لفضله وعبادته كأَنه يُتَقَرَّبُ إِلى الله بالذُّنُوِّ منه وتماسَحَ القومُ إِذا تبايعوا فتَصافَقُوا şeklindeki açıklamasına da başvurmaktadır.

İbn-i Manzûr sadece مسح maddesinde üç ayet ve 14 hadisle istişhad yapmış, bunların dışında 17 farklı âlimden açıklamalar aktarmıştır. İbn-i Manzûr eserinin tümünde İbnu'l-Esîr'de geçen binlerce hadisi aynıyla eserine aldığı gibi kendisine 1500'e yakın

[85] 2/ Mâide: 6

atıfta bulunmuş, onun gerek kelimeler üzerine gerekse hadisler üzerine yaptığı şerh ve izahlarını birebir eserine almıştır.[86]

D) İbn-i Manzûr'un Hadisler Üzerindeki Tasarrufu:

Bu bölümde İbn-i Manzûr'un Lisânu'l-Arab'da hadisleri nasıl kullandığı üzerinde durulacaktır. Aynı zamanda bir hadis âlimi olan İbn-i Manzûr eserine de oldukça fazla hadis almıştır. Arapça sözlük geleneğinde vazgeçilmez bir referans olan istişhad unsuruna doğal olarak müellifin eserinde de sık sık müracaat edilmiştir. Kimi âlimler hadisleri bir istişhad kaynağı olarak görmezken, aynı zamanda hadisçi kimliği de olan İbn-i Manzûr onların aksine yoğun bir şekilde hadisleri istişhad malzemesi olarak kullanmıştır.

Hemen her madde başlığında mutlak surette bir veya birden fazla hadisle istişhad yapan müellif, ayetleri ve Arap Şiir'ini de kullanmaktan geri durmamıştır. Eserini kaleme alırken İbnu'l-Esîr'in En-Nihâye fi Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser adlı eserinden etkilendiğini ve faydalandığını bizzat ifade eden İbn-i Manzûr, en-Nihâye'de geçen hadislerin birçoğunu kendi eserinde de kullanmıştır. Burada İbn-i Manzûr'un hadislerle istişhad keyfiyeti üzerinde durmak istiyoruz.

1- Hadislerin Sunuş Şekli:

İbn-i Manzûr'un sözlüğünde istişhad amacıyla kullandığı hadisleri değerlendirirken, öncelikle bu hadisleri naklediş tarzından işe başlamak doğru olacaktır. Bu durum aşağıdaki şekillerde gerçekleşmektedir.

1.1 Metni Hz. Peygamber'e Nisbeti:

İbn-i Manzûr'un hadisleri nakil üslûbunda Hz. Peygambere doğrudan nisbet edilen metinler bulunmaktadır. Her zaman olduğu gibi müellif kaynak ve isnad belirtmeksizin bu metinleri istişhad malzemesi olarak kullanmaktadır. Müellifin bir metni Hz. Peygambere nisbeti genellikle:

وفي الحديث أن النبي صلى الله عليه وسلم قال[87]

---

[86] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, ss: 4196-4199

وفي حديث النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال[88]

قال النبي صلى اللّه عليه وسلم[89]

ومنه قول النبي صلى الله عليه وسلم [90]

رُوي عن النبي صلى اللّه عليه وسلم أَنه ve يُرْوَى أَنَّ النبي صلى الله عليه وسلم[91]

وفي الحديث أنه صلى الله عليه وسلم أمر بإعفاء اللحى[92]

kalıplarında gerçekleşmektedir. Bu üslupla nakledilen hadislerin, toplam nakledilen hadislerin yaklaşık altı'da bir'ini oluşturduğu gözlemlenmiştir. Bu şekilde başlayan nakillerden hemen sonra hadis metni verilmektedir. Müellif doğrudan Hz. Peygambere nisbet ederek naklettiği metinlerin ardından çoğunlukla bir açıklama veya kısa bir de şerh eklemektedir.

وفي الحديث أَنَّ النبيَّ صلى اللّه عليه وسلم قال لعَمْرو بن العاص رضي اللّه عنه إني أَرْسَلْتُ إِلَيْكَ لأَبْعَثَكَ في وَجْهٍ يُسَلِّمُكَ اللّهُ ويُغَنِّمُكَ وأَزْعَبُ لك زَعْبةً مِنَ المالِ أَي أُعْطِيكَ دُفْعةً من المالِ والزَّعْبةُ الدُّفْعةُ من المال.[93]

Hadis metnini olduğu gibi veren müellif sonunda أي ifadesinden itibaren bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir.

وفي الحديث أن النبي صلى الله عليه وسلم قال مثل المنافق مثل الشاة بين الربضين إذا أتت هذه نطحتها وأراد النبي صلى الله عليه وسلم بهذا المثل قول الله عز وجل **مذبذبين بين ذلك لا إلى هؤلاء ولا إلى هؤلاء** قالوا ربض الغنم مأواها سمي ربضا لأنها تربض فيه.[94]

Bu örnekte ise müellif hadisi naklettikten sonra وأراد lafzından itibaren hadis hakkında kendi düşüncesini ve Hz. Peygamberin bu hadisle ne murad ettiğini izaha çalışmakta, bir anlamda hadisi şerh etmektedir.

وفي الحديث أن النبي صلى الله عليه وسلم قال عليكم بالتلبينة وكان إذا اشتكى أحدهم لم تنزل البرمة حتى يأتي على أحد طرفيه أي حتى يفيق من علته أو يموت وإنما جعل هذين طرفيه لأنهما منتهى أمر العليل في علته فهما طرفاه أي جانباه.[95]

---

[87] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 223-225

[88] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 380-382

[89] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 163-166

[90] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 25-27

[91] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 38-40

[92] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 54-57

[93] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:3, ss: 1830-1831; Hadis için bkz. Buhârî, el-Edebu'l-Mufred, s:84, (no:299)

[94] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:3, ss: 1558-1560; Hadis için bkz. Ahmed bin Hanbel, Musned, s:396, (no:4872)

[95] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, ss: 2657-2661; Hadis için bkz. Nesâî, es-Sunenu'lKubrâ, K..et-Tıbb, 50. B. ed-Devâ bit-Telbîne, s:126, (no:7525)

Burada da İbn-i Manzûr hadis metnini naklettikten sonra أي ifadesiyle kendisinin, hadiste geçen kelimelerin ve hadisin ne anlama geldiği konusu hakkında görüşlerini belirtmektedir. İbn-i Manzûr'un hadisleri yorumlaması aşağıda ayrı bir başlık altında daha geniş olarak ele alınacaktır.

1.2 Metni İsnadsız Nakletmesi:

İbn-i Manzûr Lisânu'l-Arab' da hadislerle istişhad yaparken bazen hadislerin metnini doğrudan vermektedir. Hiçbir isnad ya da kaynak zikredilmeden yapılan bu nakil;

وفي الحديث أن رجلا أراد الخروج إلى تبوك
وفي الحديث أن وفد همدان قدموا
وفي الحديث لا تشبهوا باليهود
ومنه الحديث أنه أقطع الزبير

kalıpları kullanılarak gerçekleşmektedir. Bu gibi nakillerde müellifin tek gayesi incelediği kelimenin hadis metninde geçiyor olması ve bu sayede kelimeye verdiği anlamı, söz konusu hadisin teyid ediyor olmasıdır. **حقر** الحقر في كل المعاني الذلة حقر يحقر حقرا وحقرية وكذلك الاحتقار والحقير الصغير الذليل وفي الحديث عطس عنده رجل فقال له حقرت ونقرت[96] örneğinde olduğu gibi حقر maddesinde müellif önce kelimenin anlamını vermekte hemen ardından kelimeyi ihtiva eden hadisi zikretmekte ve kelimeye verdiği anlamın fesâhatini ispat etmektedir. Burada gözetilen tek şey hadis metninde kelimenin geçiyor olmasıdır. Hadislere böyle bir yaklaşım meselenin tabiatı gereği bir sözlük yazarı için doğal karşılanabilmektedir. Lisânu'l-Arab' da bu türden nakillere oldukça fazla rastlamak mümkündür.

1.3 Metni Ravilere Nisbeti:

İbn-i Manzûr eserinde hadisleri zikrederken en çok وفي حديث عائشة رضي الله عنها, وفي حديث الخضر وموسى, وفي حديث أبي بكر رضي الله عنه , وفي حديث هريرة رضي الله عنه, حديث أبي عليهما السلام tarzında ifadeleri kullanmıştır. Bu şekilde hadisi bir şahsa nisbet ederek sözün kime ait olduğunu ya da kimden aktarıldığını belirtmeye çalışmıştır. Bu tip

[96] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, s: 939; Hadis kaynaklarda bulunamamıştır.

ifadelerde söz (metin) bazen kendisine izafe edilen raviye ait olabildiği gibi bazen de Hz. Peygamber'e ait olabilmektedir.

وفي حديث عائشة رضي الله عنها قالت عن زينب كل خلالها محمودة ما عدا سورة من حد تسرع منها الفيئة bu örnekte فيأ maddesinde müellif metni Hz. Âişe'nin hadisi olarak nakletmektedir. Burada metin Hz. Peygamber'e değil Hz. Âişe'ye aittir. [97]

وفي حديث عائشة رضي الله تعالى عنها كان رسول الله صلى الله عليه وسلم أملككم لإربه Yine örneğinde Hz. Âişe'nin hadisi şeklinde nakledilen sözde Hz. Âişe'nin Hz. Peygamberin bir özelliğinden bahsettiği görülmektedir. Burada da metin Hz. Âişe'ye aittir.[98]

وفي حديث عليّ رضي اللّه عنه قال قال رسول اللّه صلى اللّه عليه وسلم يا عليّ إني أُحِبُّ لكَ ما أُحِبُّ لنَفْسي وأَكْرَه لك ما أَكره لنفسي لا تَقْرَأْ وأَنت راكعٌ ولا تُصَلِّ عاقِصاً شَعْرَك ولا تُقْعِ على عَقِبَيْك في الصلاة فإنها عَقِبُ الشيطان ولا تَعْبَثْ بالحَصَى وأَنت في الصلاة ولا تَفْتَحْ على الإمام عقب örneğinde müellif maddesinde metni Hz. Ali hadisi olarak naklettiği halde metin Hz. Peygambere aittir.[99] Ancak,

وفي حديث عبدالرحمن بن عوف أنه رأى رجلا يحلف عند المقام فقال أرى الناس قد بهؤوا بهذا المقام örneğinde Abdurrahman b. Avf hadisi olarak nakledilen metin Hz. Peygambere değil Abdurrahman b. Avf'a aittir.[100]

وفي حديث أبي بكر رضي الله عنه قال للأنصار يوم السقيفة إنما جيبت العرب عنا كما Bir başka örnekte جيبت الرحى عن قطبها müellif Hz. Ebû Bekr hadisi olarak bir metin nakletmektedir. Burada da metin Hz. Peygambere değil Hz. Ebû Bekr'e aittir.[101]

وفي حديث علي رضي الله عنه والله ما قتلت عثمان ولا مالأت على قتله bu örnekte de Ali (r.a) hadisi şeklinde verilen metin Hz. Ali'ye ait bir sözdür.[102] Bu kalıplarla yapılan nakillerde

---

[97] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, ss: 3495-3497; Hadis için bkz: Muslim, Sahîh, K. Fezâilu's-Sahâbe, 44 B. Fî Fazli Âişe, s:1211, (no: 2442)

[98] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 54-57; Hadis için bkz; Buhârî, Sahîh, K. Es-Savm, 23 B. El-Mubâşeratu li's-Sâim, s:365, (no: 1927)

[99] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, ss: 3022-3030; Hadis için bkz: Abdurrazzâk, Musannef, tah: Habîburrahmân el-'Azamî (Beyrût, el-Mektebu'l-İslâmî, 1970) c:2, s:144, (no:2836)

[100] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s: 367; Hadis kaynaklarda bulunamamıştır.

[101] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 716-718; Hadis kaynaklarda bulunamamıştır.

[102] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, ss: 4252-4253; Hadis için bkz: Abdurrazzâk, Musannef, c:11, s:450, (no:20972)

sözün kime ait olduğu bazen anlaşılmamaktadır. Bu nedenle verilen metin mutlak surette hadis kaynaklarıyla karşılaştırılmalıdır.

Bu şekilde yapılan nakiller Lisânu'l-Arab' da oldukça fazladır. Birçok sahâbî ve tâbiîn'e, hadis ve dil ulemasına nisbetlerin yapıldığı bu tarz bir sunuş en-Nihâye ile paralellik arz etmektedir. Zira en-Nihâye'de de benzer bir şekilde حديث علي بن أبي طالب وفي حديث أسماء بنت عميس ,في دعائه على الخوارج gibi nakiller bulunmaktadır.[103]

İbn-i Manzûr hadis naklinde bazen في الحديث lafzını kullanmakta, böylece hadis metninin kime ait olduğu hakkında bir bilgi vermemektedir. Genel olarak hadis kaynakları hakkında bilgi verme konusunda ihmalkâr davranan müellif bu lafzı kullanarak sadece hadisin metnini zikretmekte ve bununla istişhad yapmaktadır.

1.4 Metni Hadis Âlimlerine Nisbeti:

Lisânu'l-Arab' da Sahabiler dışında hadis âlimlerine de nisbetler yapılmaktadır. Müellif naklettiği hadis metinlerini zaman zaman hadis imamlarına nisbet ederek vermektedir. Bunu yaparken genel olarak وفي كتاب , وفي حديث النخعي ,وفي حديث البخاري الترمذي gibi kalıpları kullanmaktadır. Bunu yaparken müellifin gayesi, istişhad maksadıyla kullandığı hadisin kaynağını belirtmekten ziyade, Buhârî hadisi, Nehaî hadisi şeklinde verdiği metinle kendi verdiği metni karşılaştırmak amaçlıdır.

Mesela جفأ maddesini inceleyen müellif istişhad amaçlı وفي حديث البراء رضي الله عنه يوم حنين انطلق جفاء من الناس إلى هذا الحي من هوازن أراد سرعان الناس وأوائلهم شبههم بجفاء السيل[104] hadisini örnek olarak vermekte ve hemen ardından جفاء kelimesinin Buhari ve Müslim'de farklı olarak zikredildiğini ifade için والذي قرأناه في البخاري ومسلم انطلق أخفاء من الناس alıntısını yapmaktadır. [105]

Ayrıca müellif bazı hadis imamlarına atıflarda bulunurken hadis ve luğat ilminde de sıkça karşılaşılan kalb, idrâc, tashif gibi problemlere işaret etmek ve çözüm üretmek amacını gütmektedir. والمشهور في رواية هذا الحديث على اختلاف طرقه يستحلون الخز بالخاء والزاي

---

[103] İbnu'l-Esîr, Mecduddin Ebi's-Saâdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *En-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, tah: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, (Kahire, Dâru İbni'l-Cevzî, 1965), c:1, s:13

[104] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 639-640

[105] Hadis için bkz. Muslim, *K.* el-Cihâd ve's-Siyer, 28 B. Fî Gazveti Huneyn, s: 898, (No:4508)

وهو ضرب من ثياب الإبريسم معروف وكذا جاء في كتاب البخاري وأبي داود ولعله حديث آخر كما ذكره أبو موسى[106]örneğinde müellif حرر maddesini incelerken kelimenin bir tashif sonucu الخز dönüşümünü ifade etmekte bunu da Buhari ve Ebû Dâvûd'un kitaplarına atıflarda bulunarak tesbit etmeye çalışmaktadır.

İbn-i Manzûr'un Lisânu'l-Arab'ında hadis imamlarına ve hadis âlimlerine yapılan atıf ve nisbetler bazen وكذلك جاء في ,وفي كتاب الترمذي ,ورواه الترمذي ,وجاء في رواية الترمذي سئل أحمد بن حنبل ,وقال أحمد بن حنبل العقر المهر ,هكذا رواه البخاري في كتابه ,صحيحي البخاري ومسلم vb. kalıplarında da gerçekleşebilmektedir. عن هذا الحديث فقال

1.5 Metni Farklı olaylara ve konulara Nisbeti:

Benzer bir şekilde müellif tarafından hadis metinlerinde bazen bir olaya ya da bir konuya nisbetler yapılmaktadır. Bu tarz nakil وفي حديث أحد هو جبل يحبنا ونحبه[107] Uhud hadisi, وفي الحديث وفي حديث الإفك[109] İfk hadisi, وفي حديث الحديبية[108] Hudaybiye hadisi, ذكر يوم الأحزاب وهو غزوة الخندق[110] Hendek savaşı olarak bilinen "Ahzâb günü" zikredilen hadis, وفي حديث الغلام الذي قتله الخضر[111] Hızır'ın öldürdüğü çocuk hadisi, وفي حديث مرض النبي صلى الله عليه وسلم[112] Hz. Peygamber'in hastalanması (hastalığı) hadisi, وفي حديث بيعة الأنصار[113] Ensâr'ın bîat'ı hadisi, وفي حديث فتح مكة [114] Mekke'nin fethi hadisi, وفي حديث رجم اليهودي[115] Yahudi'nin recmedilmesi hadisi وفي حديث ليلة القدر[116] Kadir Gecesi hadisi, وفي حديث الجمع بعرفة [117] Arafat'ta namazların cem' edilmesi hadisi, وفي حديث الزكاة[118] Zekât hadisi şeklinde gerçekleşmektedir.

Gözlemlediğimiz kadarıyla Müellif bu metinleri bilinen bazı olaylara ve konulara izafe ederken özel bir gaye gütmemektedir. Bu tür nakilleri incelerken edindiğimiz

---

[106] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, ss: 827-832
[107] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, ss: 742-746
[108] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, ss: 815
[109] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, ss: 853-854
[110] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, ss: 853-854
[111] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 223-225
[112] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 239-241
[113] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 531-534
[114] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, ss: 868-870
[115] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, ss: 1032-1035
[116] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, ss: 4862-4865
[117] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, ss: 2959-2963
[118] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, ss: 3193-3192

kanaat odur ki İbn-i Manzûr'un hadisleri belli olaylara ve konulara izafe edişi söz konusu olayın veya konunun toplum tarafından bilinen ve kolayca algılanabilen hadisler olmasından kaynaklanmaktadır. Yukarıdaki örnekler üzerinde düşünüldüğünde bu olay ve konuların güncelliğini ve bilinirliğini hala koruduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca bu hadisleri birer rumuz gibi kullanmakta ve hadisin bütün metnini nakletmek yerine rumuz gibi kullandığı bu ifadelerle toplum tarafından kolayca algılanan söz konusu hadislere işaret etmek istemektedir.

1.6 Hadisleri Tam Olarak Nakletmesi:

Ansiklopedik bir sözlük olan Lisânu'l-Arab'da hadislerin kullanılmasında yegâne amaç incelenen kelimelere verilen anlamın ispat ve teyididir. Biz bütün çalışmamız boyunca bu amaç dışında bir kullanıma rastlayamadık. Müellif için önemli olan tek şey söz konusu kelimenin hadiste geçiyor olmasıdır. Hadisleri zikrederken de mümkün olduğu kadar hadis kaynaklarında mevcut olan metinlere sadık kalmakla beraber bazen bu uygulamasından uzaklaştığı da vakidir. İstişhad gayesiyle kullandığı hadislerin kaynaklarını belirtme hususunda pekte hassas olmayan müellif, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi zaman zaman, hadisleri, doğrudan Hz. Peygambere, bir olaya, bir konuya, bir sahabiye veya tâbiîne, nisbet etme yoluna gitmiştir. Bazen de hadisi hiçbir kimseye ve hiçbir şeye isnad etmeden doğrudan nakletmeyi tercih etmiştir.

Müellifimiz İbn-i Manzûr kimi zaman hadisleri hadis kaynaklarında olduğu şekliyle yani hiçbir kısaltma veya kesinti yapmaksızın eserine almıştır. Yani metni tam olarak nakletmiştir.

Örnek olarak müellif بكأ kelimesini incelerken kelimeyi izah babından وفي حديث طاؤوس من منح منيحة لبن فله بكل حلبة عشر حسنات غزرت أو بكأت[119] hadisini delil göstermektedir. Bu hadis İbn-i Ebî Şeybe'nin Musannef 'inde حدثنا وكيع ، قال : حدثنا حنظلة ، عن طاووس ، قال : من منح منيحة لبن كان له بكل حلبة عشر حسنات غزرت ، أو بكأت şeklinde geçmektedir.[120] Yani müellif hadisi aynen ve tam metniyle kullanmıştır.

---

[119] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 331-332

[120] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, tah. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrût: Dâru't-Tâc, 1989),c:4, s:472 (no:22236)

Bir başka örnekte Lisânu'l-Arab'da بوأ maddesinde müellif kelimeye verdiği anlamı teyid etmek için وفي حديث النبي صلى الله عليه وسلم من استطاع منكم الباءة فليتزوج ومن لم يستطع فعليه بالصوم فإنه له وجاء hadisini şahit olarak kullanmıştır.[121] Bu hadis farklı hadis kaynaklarında farklı lafızlarla yer almakla beraber, Nesâî'nin Sünen'inde aynen Lisânu'l-Arab'da olduğu şekliyle أخبرنا هارون بن إسحق قال حدثنا المحاربي عن الأعمش عن إبراهيم عن علقمة والأسود عن عبد الله قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من استطاع منكم الباءة فليتزوج ومن لم يجد فعليه بالصوم فإنه له وجاء verilmektedir.[122]

Diğer bir örneğimizde İbn-i Manzûr جزأ kelimesini izahında وفي الحديث أن رجلا أعتق ستة مملوكين عند موته لم يكن له مال غيرهم فدعاهم رسول الله صلى الله عليه وسلم فجزأهم أثلاثا ثم أقرع بينهم فأعتق اثنين وأرق أربعة hadisini delil göstermektedir.[123] Bu hadis Müslim'de de aynı lafızlarla حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حُجْرٍ السَّعْدِيُّ وَأَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ وَزُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ قَالُوا حَدَّثَنَا إِسْمَعِيلُ وَهُوَ ابْنُ عُلَيَّةَ عَنْ أَيُّوبَ عَنْ أَبِي قِلَابَةَ عَنْ أَبِي الْمُهَلَّبِ عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ أَنَّ رَجُلًا أَعْتَقَ سِتَّةَ مَمْلُوكِينَ لَهُ عِنْدَ مَوْتِهِ لَمْ يَكُنْ لَهُ مَالٌ غَيْرَهُمْ فَدَعَا بِهِمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَجَزَّأَهُمْ أَثْلَاثًا ثُمَّ أَقْرَعَ بَيْنَهُمْ فَأَعْتَقَ اثْنَيْنِ وَأَرَقَّ أَرْبَعَةً yer bulmaktadır.[124]

Diğer bir örnekte ise İbn-i Manzûr eserinde غرر maddesini incelerken kelimeye anlam verdikten sonra وفي الحديث المؤمن غر كريم الفاجر خب لئيم[125] hadisiyle sözlerini desteklemektedir. Müellif bu hadisi de isnadsız olarak vermeyi tercih etmiştir. Hadis tıpkı Lisânu'l-Arab'da olduğu gibi Tirmizî'nin Sünen'inde حدثنا محمد بن رافع حدثنا عبد الرزاق عن بشر بن رافع عن يحيى بن أبي كثير عن أبي سلمة عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم المؤمن غر كريم والفاجر خب لئيم şeklinde ve bütün senedleriyle birlikte verilmektedir.[126] Örneklerden de anlaşılacağı üzere hadislerin tam olarak nakledilmesi durumunda, senedlerin ihmal edilmesini bir tarafa bırakırsak, bir problem görünmemektedir. Hadisten anlam olarak ne kastedildiği anlaşılmakta ve okuyucu kelimeyi kavradığı gibi hadisi de kolayca anlayabilmektedir. Ancak bu durum kısmen nakledilen hadisler için söz konusu değildir. Kısmen zikredilen hadisler maalesef tam olarak anlaşılamamaktadır.

---

[121] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 380-382

[122] Nesâî, Sunen, K. En-Nikâh, 26 B. El-Hassu Alâ'n-Nikâh, s:769, (no:3205)

[123] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 611-613

[124] Muslim, Sahîh, K. El-Eymân, 27 B. Men 'Atega Şirken, s: 831, (no:4226)

[125] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, ss: 3232-3239

[126] Tirmizî, Sunen, K. El-Birru ve's-Sıle, 41 B. Mâcâe fî'l-Bahîl, s:329, (no:1964)

İbn-i Manzûr eserinde kısa olan metinleri mümkün olduğu kadar tam olarak vermeye çalışmıştır. Müellifin, hadis metinlerinde, anlamını vermeye çalıştığı kelimenin geçtiği cümleyi keserek vermek gibi bir uygulamasının olduğu gözlemlenmektedir. Aşağıda da üzerinde durulacağı gibi müellif uzun metinleri büyük oranda keserek ve kısaltarak kitabına almaktadır. Onun hadislerde ilgilendiği, incelediği kelimenin geçtiği cümledir. Muhtemelen kitabında hacim sorunu olmasın gayesiyle bu yolu tercih etmiştir. Eserinde binlerce hadise yer veren müellifin bu tasarrufu makul karşılanabilir. Aksi halde eseri bugünkü hacminin birkaç misli büyüklükte olabilirdi. Bunu aşağıda daha net biçimde ele alacağız.

1.7 Hadisleri Kısmen nakletmesi:

İbn-i Manzûr eserinde yer verdiği hadisleri çoğu zaman tamamıyla değil kısmen nakletmiştir. Müellif bu tasarrufunun sebebini eserlerinde belirtmemiştir. Ancak kitabın bir hadis kitabı olmadığı ve amacının da hadis külliyatını nakletmek değil incelenen kelimenin teyid edilmesi, hadislerle desteklenmesi olduğu düşünüldüğünde metinleri tamamıyla değil de bir bölümünü nakletmesi doğal karşılanabilir.

Bu keyfiyeti birkaç örnekle göstermek uygun olacaktır. Müellif غرا maddesinde kelimenin anlamını verdikten sonra وفي الحديث لبدت رأسي بغسل أو بغراء hadisini isnadsız olarak vermektedir.[127] Söz konusu hadis İbn-i Ebî Şeybe'nin Musannef" inde حدثنا ابن علية ، عن العباس بن عبد الله ، عن أبيه ، قال : خرجت مع خالتي ميمونة فلبدت رأسي بعسل ، أو بغراء فتنشر ، فشق علي وأنا محرم ، فسألتها ؟ فقالت : اغمس رأسك في ماء مرارا şeklinde yer almaktadır.[128] Müellif anlamını izaha çalıştığı kelimenin geçtiği bölümü alarak hadisin diğer bölümlerini terketmiştir. Lisânu'l-Arab'da hadisin " başımı (saçımı) losyon veya tutkal ile toplu hale getirdim" bölümü verilmiştir. Burada müellif kelimenin geçtiği bölümü vererek görevini yapmıştır. Ancak verilen bu metinden bir anlam veya bir hüküm çıkarabilmek mümkün değildir. Hadiste verilmek istenilen mesaja dair bir belirti bulunmamaktadır. Hâlbuki hadiste " İbn-i Aliyye'nin ihramlı iken saçlarını tutkala benzer bir maddeyle toplu hale getirdiği ama daha sonra bu durumun ona ağır ve zor geldiği ve bundan nasıl kurtulacağını sorduğunda, kendisine saçlarını suya

[127] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, ss: 3249-3251

[128] İbn Ebî Şeybe, Musannef, c:3, s:311, (no:14507)

daldırıp yıkamasını önerdiği" anlaşılmaktadır. Hadisin gerçek anlamına ancak hadisin bütünü hadis kaynaklarında incelendikten sonra ulaşılabilmektedir.

Müellif أجر maddesinde kelimeye anlam verdikten sonra yine kelimenin türevlerini ve anlamlarını vermekte ve bunu da isnadını zikretmeksizin وفي الحديث في الأضاحي كلوا وادخروا واتجروا hadisiyle delillendirmektedir.[129] Fakat yazarımız bu hadisi de tam olarak değil metnin, kelimeyle ilgili bölümünü alarak kısmen nakletmektedir. İbn-i Manzûr'un kısmen verdiği hadis, Ebû Dâvûd'un Sünen'inde ; حدثنا مسدد حدثنا يزيد بن زريع حدثنا خالد الحذاء عن أبي المليح عن نبيشة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إنا كنا نهيناكم عن لحومها أن تأكلوها فوق ثلاث لكي تسعكم فقد جاء الله بالسعة فكلوا وادخروا واتجروا ألا وإن هذه الأيام أيام أكل وشرب وذكر الله عز وجل şeklinde geçmektedir.[130] Hadisin Lisânu'l-Arab'da verilen bölümünde " kurban hadisi; yiyin, saklayın ve tasadduk edin" denilirken konu nisbeten anlaşılmakta ise de tamamen anlaşılması ancak hadisin, hadis kaynaklarında geçen şekli incelendikten sonra mümkün olmaktadır. Hadisin tam metni nazar-ı dikkate alındığında Hz. Peygamberin kurban etinin üç günden fazla bekletilmesini önce yasakladığı sonra ise Allah'ın bolluk vermesiyle daha uzun süre saklanmasına izin verdiği ifade edilmekte, bayram günlerinin yeme, içme ve Allah'ı zikretme günleri olduğu üzerinde durulmaktadır. Müellifimizin kısmen naklettiği hadislere son bir örnek vererek bu bölümü bitirmek istiyoruz.

İbn-i Manzûr'un keserek veya kısaltarak nakledişi her zaman böyle kısa hadisler için değil bazen çok uzun hadisler için de söz konusu olabilmektedir. Bunu aşağıdaki örnekte görmek mümkündür.

Müellif eserinde كتل maddesini incelerken kelimenin anlamını verdikten sonra bir türevi olan مكتل kelimesi üzerinde durmakta ve kelimenin fesâhatini ispat için وفي حديث الظهار أنه أتي بمكتل من تمر hadisini kullanmaktadır.[131] Hadis " (Rasûlu'llah (s.a.v)) bir sepet hurma getirdi" anlamına gelmektedir. Hadisin nakledilen bu bölümünden bir anlam veya hüküm çıkarmak mümkün değildir. Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz bütünüyle nakledilmeyen hadislerle ilgili karşılaşılan en büyük problem hadisin anlamının kavranamaması, metnin anlamının havada kalmasıdır. Gerçi müellif,

[129] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss: 31-32
[130] Ebû Dâvûd, Sunen, K. Ed-Dahâyâ, 9 B. Fî Habsi Luhûm, s:532, (no:2812)
[131] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, ss: 3822-3823

luğavî yani kelimenin anlamını verme ve fesahatini ispata dair amacına ulaşmıştır ama fıkhî, itikâdî, ya da daha genel bir ifadeyle şer'î bir amacının olmaması nedeniyle hadis naklindeki bu tasarrufu zaman zaman problem oluşturmaktadır. Oysa hadis metni bütünüyle hadis kaynaklarında şöyle verilmektedir.

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ حُمَيْدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلٌ فَقَالَ هَلَكْتُ قَالَ وَمَا أَهْلَكَكَ قَالَ وَقَعْتُ عَلَى امْرَأَتِي فِي رَمَضَانَ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَعْتِقْ رَقَبَةً قَالَ لَا أَجِدُ قَالَ صُمْ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ قَالَ لَا أُطِيقُ قَالَ أَطْعِمْ سِتِّينَ مِسْكِينًا قَالَ لَا أَجِدُ قَالَ اجْلِسْ فَجَلَسَ فَبَيْنَمَا هُوَ كَذَلِكَ إِذْ أُتِيَ بِمِكْتَلٍ يُدْعَى الْعَرَقَ فَقَالَ اذْهَبْ فَتَصَدَّقْ بِهِ قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَالَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ مَا بَيْنَ لَابَتَيْهَا أَهْلُ بَيْتٍ أَحْوَجُ إِلَيْهِ مِنَّا قَالَ فَانْطَلِقْ فَأَطْعِمْهُ عِيَالَكَ [132]

Hadiste mealen bir adamın ramazan ayında herhangi bir özrü olmaksızın orucunu bozduğu, sonra gelip durumu Hz. Peygambere arzettiği, bunun üzerine Hz. Peygamber'in kendisine bir köle azat etmesini önerdiği, adamın hiç köle sahibi olmadığını söylediği, Hz. Peygamber'in iki ay peş peşe oruç tutması gerektiğini söylemesiyle adamın buna gücünün yetmeyeceğini ifade ettiği, Hz. Peygamberin atmış fakiri doyurmasını vaz' ettiği, adamın ise, ailemi bile doyuramıyorum demesi üzerine Hz. Peygamberin bir sepet hurma getirerek bunu atmış fakire dağıtmasını istediği, bundan sonra adamın kendisinden daha çok ihtiyacı olan birini bilmediğini söylemesiyle Hz. Peygamber'in adama, getirdiği hurmaları ailesine dağıtmasını emrettiği ifade edilmektedir.

Görüldüğü üzere hadis metninin tamamı okunduğunda bir bütünlük arz etmekte ve daha anlaşılır olmaktadır. Bir hadisçi bir hadis metnini naklediyorsa o hadisten fıkhî, itikâdî, ahlakî bir hüküm çıkarma ya da bir sonuç elde etmek gibi bir amacı vardır. Ancak böyle bir amacı olmayan sözlük yazarları hadisleri istedikleri gibi kırparak, keserek ve kısaltarak eserlerine alabilmektedirler. Onlar için önemli olan tek şey üzerinde çalıştıkları kelimenin hadis metninde geçiyor olmasıdır. Maalesef hadislerin bu şekilde bir bölümünün nakledilmesi hadisin anlaşılamaması gibi sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenledir ki hadislerin tam olarak anlaşılabilmesi için hadisin hadis kaynaklarından araştırılması ve ona göre değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

[132] İbn Mâce, Sunen, K. Es-Sıyâm, 14 B. Mâ Câe fî Keffârati, s: 183, (no:1671)

2. Hadislerde Geçen Kelimelerin Etimolojik Tahlillerini Yapması:

İbn-i Manzûr eseri Lisânu'l-Arab'da bazı etimolojik (köken bilim) tesbitler ve tahliller de yapmaktadır. Hadislerle istişhad ederken, incelediği kelimeyi isbatı hedef olarak benimseyen müellif sadece bununla yetinmemiş hadislerde var olan ve başka dillerden Arapça'ya geçmiş kelimeleri de tespit etmeyi ihmal etmemiştir. Bu tespiti bazen bizzat kendisi yaparken bazen de diğer dilcilerden nakil yoluyla vermiştir.

Örnek olarak شكا kelimesini inceleyen müellif, önce kelimeyi ihtiva eden hadisi " وفي حديث خباب بن الأرت شكونا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم الرمضاء فما أشكانا" verdikten sonra kelimenin türevlerinden olan الشكي kelimesini izah etmekte ve El-Ahfeş' den nakille kelimenin Türkçe kökenli olduğunu ifade etmektedir قال الأخفش هو مقلوب من شائك قال والشكي في السلاح معرب وهو بالتركية[133]

Başka bir örnekte فهر kelimesi üzerinde duran İbn-i Manzûr, kelimenin geçtiği hadisi (وفي حديث علي عليه السلام ورأى قوما قد سدلوا ثيابهم فقال كأنهم اليهود خرجوا من فهرهم)[134] vermekte ve hadiste geçen فهر kelimesinin aslında Nebatça olduğunu وهي كلمة نبطية أصلها بهر أعجمي عرب بالفاء ifade etmektedir.[135]

Müellif قفش maddesinde kelimeyi izah ettikten sonra istişhad amaçlı وفي حديث عيسى عليه السلام أنه لم يخلف إلا قفشين ومخذفة Hz. İsâ hadisi şeklinde metni nakletmektedir. Sonra da metinde geçen olan القفشي kelimesini El-Ezherî'nin ومخذفة قال الأزهري القفشي بمعنى الخف دخيل معرب وهو المقطوع الذي لم يحكم عمله وأصله بالفارسية « كفج » فعرب وقيل القفش الخف القصير izahına atıfta bulunarak kelimenin aslında Farsça olduğunu ifade etmektedir.[136]

Gördüğümüz kadarıyla İbn-i Manzûr eserinde hadislerde geçen ve aslen Arapça olmayan "muarrab" birçok kelimeyi tespit etmiştir. Bunlardan bir tanesi de بهرج maddesinde ortaya çıkmıştır. Müellif burada kelimeyi incelerken وفي حديث أبي محجن أما إذ بهرجتني فلا أشربها أبدا ve وفي الحديث أنه أتى بجراب لؤلؤ بهرج [137] hadislerini zikrettikten sonra Kuteybî'nin önce hadisi şerhine yer vermekte hemen ardından da بهرج

---

[133] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, ss: 2313-2315; Hadis için bkz. Muslim, Sahîh, K. EL-Mesâcid, 33. B. İstihbâbu Takdîm, s:216, (no:1291)

[134] Abdurrazzâk, Musannef, K. Es-Salât, B. es-Sedl, s: 364, (no:1423);Beyhakî, es-Sunenu'l-Kubrâ, c:2, s: 243, (no:3131)

[135] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, ss: 3470-3480

[136] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s: 3702

[137] İbn Ebî Şeybe, Musannef, c:6, s:550, (no:33746)

kelimesinin aslen Hintçe olduğunu, oradan da Farsça'ya geçtiğini وقال القتيبي أحسبه بجراب لؤلؤ بهرج أي عدل به عن الطريق المسلوك خوفا من العشار واللفظة معربة وقيل هي كلمة هندية أصلها نبهله وهو الرديء فنقلت إلى الفارسية فقيل نبهره ثم عربت بهرج sözleriyle ifade etmektedir.[138]

Diğer bir tespitte müellif سجلط maddesinde önce kelimenin anlamı üzerinde durup, aslen Rumca olduğunu السِّجِلاّطُ على فِعِلاَّلٍ الياسَمِينُ وقيل هو ضرْب من الثِّياب وقيل هي ثياب صُوف وقيل هو النَّمَطُ يُغَطَّى به الهَوْدَجُ وقيل هو بالرومية سِجِلاَّطُس الفراء السِّجِلاّطُ شيء من صوف تُلْقِيه المرأَةُ على هَوْدَجِها وقيل هي ثياب مَوْشيّة كأَنَّ وشْيهَا خاتَم وهي زعموا رُومِيّة[139] el-Ferrâ'dan da destek alarak ifade ettikten sonra kelimenin geçtiği hadisi zikretmektedir. Böylece adeta iddiasını ispat etmektedir. Müellifin istişhad amaçlı naklettiği hadis وفي الحديث أُهْدِيَ له طَيْلَسانٌ من خَزٍّ سِجِلاَّطيٍّ şeklindedir. Hadis kaynaklarda bulunamamıştır.

Müellif ألا maddesinde kelimeye dair tarifini yaptıktan sonra ilgili hadisi وفي الحديث كان ابن عمر إذا استجمر استجمر بالألوة غير مطراة وبكافور يطرحه مع الألوة ثم قال هكذا كان يستجمر رسول الله صلى الله عليه وسلم nakletmektedir.[140] Ardından da Ebû Mansûr'dan قال أبو منصور الألوة العود وليست بعربية ولا فارسية قال وأراها هندية وحكي في موضع آخر عن اللحياني قال يقال لضرب من العود ألوة وألوة ولية ولوة ويجمع ألوة ألاوية kelimenin Hintçe olduğu yönündeki açıklamasını vermektedir.[141]

3. Hadislerde Geçen Kelimelerin Gramatik Tahlillerini Yapması:

Lisânu'l-Arab'ın müellifi İbn-i Manzûr eserine aldığı hadisler üzerinde çeşitli tasarruflarda bulunmuştur. Bunlardan biri de hadislerde geçen kelimeler üzerinden dilbilgisi kurallarına ve dilbilimcilerin dilbilgisi kurallarına dair sözlerine atıflarda bulunmasıdır. Kelimelere yaptığı izahlarda da sıkça görüşlerini aktardığı ünlü Arap dilcilerin sözlerine ve gramatik tahlillerine de eserinde yer vermiştir.

Müellif بأس maddesinde istişhad amacıyla kullandığı عسى الغوير أَبؤُساً hadisinde[142] geçen عسى kelimesi üzerinde durmakta ve kelimeyle ilgili gramatik tahliller yapmaktadır. Bunu yaparken de Sîbeveyh'den, İbnu'l-'Arâbî'den ve el-Esmaî'den konuya dair bilgiler aktarmaktadır.

---

[138] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s: 372

[139] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:3, ss: 1936-1937

[140] Nesâî, Sunen, K. Ez-Zînet, 38 B. El-Buhûr, s:1171, (no:5145)

[141] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss:117-120

[142] Abdurrazzâk, Musannef, c:7, s: 449, (no:13838)

قال سيبويه عسى طمع وإشفاق يعني أَنها طمع في مثل قولك عسى زيد أَن يسلم وإشفاق مثل هذا المثل عسى الغوير أَبؤُساً وفي مثل قول بعض أَصحاب النبي صلى اللَّه عليه وسلم عسى أَن يَضُرَّني شَبَهُه يا رسول اللَّه فهذا إشفاق لا طمع ولم يفسر معنى هذا المثل ولم يذكر في أَي معنى يتمثل به[143]

Benzer bir şekilde müellif علل kelimesini incelediği maddede وفي حديث حاطب وما يُدْريك لعلَّ اللهَ قد اطَّلَع على أَهل بَدْرٍ فقال لهم اعْمَلوا ما شئتم فقد غَفَرْتُ لكم hadisini zikretmekte verdiği anlamı teyide etmektedir.[144] Daha sonra müellif لعلّ kelimesine dair nahivcilerin tahlillerini ve görüşlerini nakletmektedir. Bunu yaparken bir anlamda hadislerin nahiv kurallarına değil nahiv kurallarının hadislere tabi olduğu gerçeğini vurgulamaya çalışmaktadırlar.

قال بعض النحويين اللام زائدة مؤَكِّدة وإنما هو عَلَّ وأَما سيبويه فجعلهما حرفاً واحداً غير مزيد وحكى أَبو زيد أَن لغة عُقَيْل لعَلِّ زيدٍ مُنْطَلِقٌ بكسر اللام من لَعَلِّ وجَرِّ زيد قال كعب بن سُوَيد الغَنَوي فقلت ادْعُ أُخرى وارْفَع الصَّوتَ ثانياً لَعَلِّ أَبي المِغْوارِ منك قَرِيب وقال الأَخفش ذكر أَبو عبيدة أَنه سمع لام لَعَلَّ مفتوحة في لغة من يَجُرُّ بها في قول الشاعر لَعَلَّ اللهِ يُمْكِنُني عليها جِهاراً من زُهَيرٍ أَو أَسيد وقوله تعالى لعَلَّه يَتَذَكَّر أَو يخشى قال سيبويه والعِلم قد أَتى من وراء ما يكون ولكِن اذْهَبا أَنتما على رَجائكما وطمَعِكما ومَبْلَغِكما من العِلم وليس لهما أَكثرُ مِنْ ذا ما لم يُعْلَما وقال ثعلب معناه كي يتَذَكَّر أَخبر محمد بن سَلاَم عن يونس أَنه سأَله عن قوله تعالى فلعَلَّك باخِعٌ نفْسَك ولعَلَّك تارِكٌ بعض ما يُوحى إِليك قال معناه كأَنك فاعِلٌ ذلك إِن لم يؤمنوا قال ولَعَلَّ لها مواضع في كلام العرب ومن ذلك قوله لعَلَّكم تَذَكَّرون ولعَلَّكم تَتَّقون ولعَلَّه يتَذَكَّر قال معناه كيْ تتَذَكَّروا كيْ تَتَّقُوا كقولك ابْعَثْ إِليَّ بدابَّتك لعَلِّي أَرْكَبُها بمعنى كي أَرْكَبَها وتقول انطَلِقْ بنا لعَلَّنا نتَحدَّث أَي كي نتحدَّث قال ابن الأَنباري لعَلَّ تكون تَرَجِّياً وتكون بمعنى كيْ على رأْي الكوفيين وينشدون فأَبْلُوني بَلِيَّتَكُمْ لَعَلِّي أُصالِحُكُم وأَسْتَدْرِجْ نُوَيّا[145]

Diğer bir örnekte ise müellif, حين maddesinde kelimenin anlamına dair fikirlerin aktardıktan sonra konuya delil olması bakımından وفي حديث ابن زِمْلٍ أَكَبُّوا رَواحِلَهم في الطريق وقالوا هذا حِينُ المَنْزِلِ hadisini ve hemen ardından da hadisle ilgili أَي وقت الرُّكُونِ إلى النُّزُولِ ويروى خَيْرُ المنزل بالخاء والراء وقوله عز وجل ولَتَعْلَمُنَّ نبأَه بعد حِينٍ أَي بعد قيام القيامة وفي المحكم أَي بعد موت عن الزجاج وقوله تعالى فتَوَلَّ عنهم حتى حِينٍ أَي حتى تنقضي المُدَّةُ kısa bir açıklama zikretmektedir. Hadisleri gramatik açıdan da değerlendirmeye çalışan müellif burada da hadiste geçen حين kelimesi üzerinde dilbilgisi analizleri yapan dilbilimcilerin şu sözleri nakletmektedir.[146]

---

[143] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss:199-201

[144] Buhârî, Sahîh, K. El-Cihâd ve's-Siyer, 141 B. El-Câsûs, s:575, (no:3008)

[145] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, ss:3078-3082

[146] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, ss:1073-1075; Hadis kaynaklarda bulunamamıştır.

قال الأَصمعي ومما تُخْطئُ فيه العامَّةُ والخاصَّة باب حِينَ وحيثُ غَلِطَ فيه العلماءُ مثل أَبي عبيدة وسيبويه قال أَبو حاتم رأَيت في كتاب سيبويه أَشياء كثيرة يَجْعَلُ حين حَيْثُ وكذلك في كتاب أَبي عبيدة بخطه قال أَبو حاتم واعلم أَن حِين وحَيْثُ ظرفانِ فحين ظرف من الزمان وحيث ظرف من المكان ولكل واحد منهما حدٌّ لا يجاوزه والأَكثر من الناس جعلوهما معاً حَيْثُ قال والصواب أَن تقول رأَيتُك حيثُ كنتَ أَي في الموضع الذي كنت فيه واذهب حيثُ شئتَ أَي إِلى أَيّ موضعٍ شئتَ وقال الله عز وجل وكُلا من حيثُ شِئْتُما ويقال رأَيتُكَ حين خَرَجَ الحاجُّ أَي في ذلك الوقت فهذا ظرف من الزمان ولا يجوز حيثُ خَرَجَ الحاجُّ وتقول ائتِني حينَ يَقْدَمُ الحاجُّ ولا يجوز حيثُ يَقْدَمُ الحاجُّ وقد صَيَّر الناسُ هذا كلَّه حَيْثُ فَلْيَتَعَهَّدِ الرجلُ كلامَهُ فإِذا كان موضعٌ يَحْسُنُ فيه أَيْنَ وأَيَّ موضعٍ فهو حيثُ لأَن أَيْنَ معناه حَيْثُ وقولهم حيثُ كانوا وأَيْنَ كانوا معناهما واحد ولكن أَجازوا الجمعَ بينهما لاختلاف اللفظين واعلم أَنه يَحْسُنُ في موضع حين لَمَّا وإِذ وإِذا ووقتٌ ويومٌ وساعةٌ ومَتَى تقول رأَيتُكَ لَمَّا جِئْتَ وحين جِئْتَ وإِذا جِئْتَ ويقال سأُعْطيك إِذ جئتَ ومتى جئتَ

Buraya kadar olan bölümde Lisânu'l-Arab sözlüğü ve onun müellifi İbn-i Manzûr'un incelediği kelimelere verdiği anlamları ispat edebilmek ve buna dair delil göstermek adına naklettiği hadisler üzerindeki tasarrufu, hadisleri nasıl ve ne şekilde aktardığı üzerinde durduk. Özetle tekrar etmek gerekirse müellifin bu tasarrufunu şu şekilde verebiliriz. Öncelikle müellif hadisleri sunarken bazen Hz. Peygambere, bazen sahabi tabiîn ve hadis otoritelerinden şahıslar olmak üzere ravilere, bazen çeşitli olaylara ve konulara isnad ederek naklettiği gibi bazen de hiçbir şeye isnad etmeksizin doğrudan nakledebilmektedir. Yine müellifimiz hadisleri bazen tamamıyla yani bütün olarak naklederken bazen de kısmen ya da özetle nakletmeyi tercih etmektedir. Ayrıca eserde nakledilen her hadis incelenen kelimeyi desteklemek için zikredilmemiş de olabilmektedir. Zira eserin sahibi incelediği kelimeye ilişkin yaptığı şerhi bazen de istişhad amacıyla eserine aldığı hadisi yorumlamak için sarf ettiği sözlerini desteklemek maksadıyla, ele alınan kelimeyi içermeyen başka bir hadis zikredebilmektedir. Yani istişhad amacı dışında da hadis naklinde bulunabilmektedir.
Bunların dışında müellif İbn-i Manzûr hadisleri nakletmekle yetinmemekte onları hem kendisi şerh etmekte hem de daha önce o hadise dair yapılan şerhleri yapanlara atfederek nakletmektedir. Ayrıca hadislerde geçen ve yabancı dillerden Arapçaya geçmiş kelimeleri de etimolojik olarak değerlendirmekte kelimelerin kökenleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Yine hadislerdeki deyimler ve darb-ı mesellere de açıklık getirmek üzere eserinde yer vermektedir. Bir dilbilimci olması hasebiyle hadislerde geçen kelimler üzerinden dilbilgisi kurallarını da işleyerek okuyucuya bir anlamda nahiv dersleri vermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere esere ve müellifin hadislerle ilgili tasarruflarına bu açıdan bakıldığında eserin salt sözlük olmakla

kalmayıp hadis ilmi ve Arap Dili konularında da okuyucuya yeni pencereler açtığı ve ansiklopedik özellikler taşıdığı hemen fark edilecektir.

4. Hadislerde Geçen Deyimlerin Tahlillerini Yapması:

İbn-i Manzûr Lisânu'l-Arab'da Arapçaya sonradan giren kelimeleri tespit etmesinin dışında hadislerde mevcut Arapça deyimlere de özellikle değinmiştir. Atasözü mahiyetindeki bu sözlerin hadislerde kendilerine yer bulmaları ve bu sözlerin anlamlarına dair bilgiler vermiştir. Bu babdan olmak üzere müellif İbn-i Manzûr أمم maddesinde kelimenin ve türevlerinin uzunca anlamlarını verdikten sonra, bir Arap deyimi olan لا أُمَّ لك üzerinde durmaktadır. Deyimin geçtiği, İbn-i Abbas'a ait وفي حديث ابن عباس أنه قال لرجل لا أُمَّ لك[147] hadisi zikreden müellif, hadiste geçen لا أُمَّ لك deyiminin bazen bir zemmetme ve sövme lafzı olduğunu bazen övgü ve methetme ifadesi bazen de bir teaccüb ifadesi olarak kullanılabildiğini belirtmektedir.[148]

Bu deyime benzer bir başka deyimde لا أَبا لَك deyimidir. Müellif شنأ[149] ve أبي[150] maddelerinde في الحديث لا أَبا لَك hadisiyle beraber وهو أَكثر ما يُذْكَرُ في ا لمَدْح أَي لا كافيَ لك غير نفسِك وقد يُذْكَر في مَعْرض الذمّ şeklinde deyimin anlamına dair bilgi de vermektedir. Buna göre لا أَبا لَك deyimi "senin bir benzerin, bir dengin yok" anlamlarına gelirken çoğunlukla methetmek için kullanılmakta bazen de zemmetmek için kullanılabilmektedir. [151]

Müellif İbn-i Manzûr غور maddesinde kelimenin bir türevi olan الغوَيْر kelimesini izah ettikten kelimeyi içeren وقال أبو جميلة وجدت منبوذا فلما رآني عمر قال عسى الغوير أبؤسا كأنه يتهمني قال عريفي إنه رجل صالح قال كذاك اذهب وعلينا نفقته hadisini[152] zikretmekte sonra da hadiste geçen عسى الغوير أبؤسا kısmının bir Arap deyimi olduğunu, İbnu'l-Esîr'den yaptığı وقال ابن الأَثير في المَنْبُوذ الذي قال له عمر عَسَى الغُوَيْر أَبؤُسا قال هذا مثَل قديم يقال عند التُّهَمة والغُوَيْر تصغير غار ومعنى المثَل ربما جاء الشرّ من مَعْدن الخير bu nakille belirmektedir. [153]

---

[147] Muslim, Sahîh, K. Salâtu'l- Musâfirîn, 6 B. Cem'u Beyne Salâteyn, s:326, (no:1522)
[148] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss:132-140
[149] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, ss:2335-2336
[150] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss:14-19
[151] Muslim, Sahîh, K.el-İman, 63. B. Raf'ul-Emâne, s:88, (no:263)
[152] Buhârî, Sahîh, K. Şehâdât, 16 B. İzâ zekkâ raculun, s: 507, (no:2662)
[153] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, ss:3312-3316

Hadislerde varid olan edebi sanatlarla alakalı diğer bir örnekte ise müellif يمن maddesinde kelimeye anlam verdikten sonra istişhad babından وفي الحديث الحَجرُ الأَسودُ يَمينُ الله في الأَرض hadisini nakletmektedir.[154] Müellif önce hadisi ve hadiste geçen kelimenin ne ifade ettiğini İbnu'l-Esîr'in ağzından قال ابن الأَثير هذا كلام تمثيل وتخييل وأَصله أَن الملك إذا صافح رجلاً قَبَّلَ الرجلُ يده فكأَنَّ الحجر الأَسود لله بمنزلة اليمين للملك حيث يُسْتلَم ويُلْثَم aktarmakta " Allah'ın sağ eli" ifadesinin bir benzetme, edebi sanat tabiri olduğu açıklamasını zikretmektedir. Hemen ardından da kendi yorumunu bir başka hadisi de zikrederek وفي الحديث الآخر وكِلْتا يديه يمينٌ أَي أَن يديه تبارك وتعالى بصفة الكمال لا نقص في واحدة منهما لأَن الشمال تنقص عن اليمين قال وكل ما جاء في القرآن والحديث من إضافة اليد والأَيدي واليمين وغير ذلك من أَسماء الجوارح إلى الله عز وجل فإنما هو على سبيل المجاز والاستعارة والله منزَّه عن التشبيه والتجسيم şeklinde vermektedir. Müellif hadise dair yorumunda يَمينُ الله ifadesinin mecaz ve istiâre olduğunu Allah'u Teâlâ'nın her türlü teşbih ve tecsimden münezzeh olduğunu belirtmektedir.[155]

5. İbn-i Manzûr'un Hadisleri Şerhetmesi:

Lisânu'l-Arab'ın müellifi İbn-i Manzûr eserinde hadislerle ilgili tasarruflarında hadisleri istişhad malzemesi olarak kullanmakla yetinmeyip bazen bu hadisleri şerhederek okuyucuya açıklama yapmak ihtiyacı hissetmiştir. Bu şerh genellikle hadiste mevcut bir kelimenin anlamını açıklamaya dair gerçekleşmektedir.

Müellif وضَعَ maddesinde istişhad amacıyla zikrettiği وفي الحديث إِن الله واضِعٌ يده لِمُسيء الليلِ لِيَتُوبَ بالنهارِ ولمُسِيء النهار ليتوب بالليل [156] hadisin ardından hem ilgili kelimeyi hem de hadisten kastedilen anlamın ne olduğunu izah edebilmek adına وقد أَراد بالوَضْعِ ههنا البَسْطَ صرح به في الرواية الأُخرى إِن الله باسِطٌ يده لمسيء الليل وهو مجاز في البسط واليد كوضع أَجنحة الملائكة وقيل أَراد بالوضع الإِمْهالَ وتَرْكَ المُعاجَلةِ بالعُقوبة يقال وضَعَ يده عن فلان إِذا كفّ عنه وتكون اللام بمعنى عن أَي يَضَعُها عنه أَو لام الأَجل أَي يكفّها لأَجله bir kısa şerh yapmıştır.[157]

Bir diğer örnekte de İbn-i Manzûr شرق maddesinde önce özetle kelimeyi içeren hadis metnini zikrettikten sonra [158] وفي حديث أُبَيّ لقد اصطلح أَهل هذه البلدة على أَن يَعْصِّبُوه فشَرِقَ بذلك أَي غَصَّ به وهو مجاز فيما ناله من أَمْرِ رسول الله صلى الله عليه وسلم وحَلّ به حتى كأَنه شيء لم يقدر علي

---

[154] Abdurrazzâk, Musannef, c:5, s:39, (no: 8919)

[155] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, ss:4967-4971

[156] En-Nesâî, es-Sunenu'l-Kubrâ, K. Et-Tefsîr, 6 B. Sûratu'l-En'âm, c:6, s:344,(no:11180)

[157] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, ss:4858-4861

[158] Buhârî, Sahîh, K. Tefsîru'l-Kur'ân, 15 B. Ve le tesme'unne, s: 865, (no:4566)

إساغتِه وابتلاعِه فغَصَّ به وشَرِقَ الموضعُ بأَهله امتلأَ فضاق وشَرِقَ الجسدُ بالطيب açıklamasını yapmaktadır. Çok uzun bir metni olan hadisi, müellif çoğu zaman yaptığı gibi kısa ve özet olarak ve ilgilendiği kelimeyi içerecek şekilde vermiş ve kelimenin anlamına dair bir izahta bulunmuştur.[159]

Yine, müellif eserinde incelediği حرث maddesinde kelimenin anlamını verdikten sonra وفي الحديث أَصْدَقُ الأَسماءِ الحارِثُ لأَن الحارِثَ هو الكاسِبُ hadisini naklederek verdiği tarifi teyid etmiştir. Hemen ardından وفي الحديث احْرُثْ لدُنْياك كأَنك تَعيش أَبداً واعْمل لآخرتك كأَنك تَموتُ غَداً ikinci bir hadisi daha zikreden müellif önce bu hadise ilişkin İbnu'l-Esîr'in قال ابن الأَثير والظاهر من لفظ هذا الحديث أَمّا في الدنيا فالحَثُّ على عمارتها وبقاء الناس فيها حتى يَسْكُنَ فيها ويَنْتَفِع بها من يجيءُ بعدك كما انْتَفَعْتَ أَنتَ بعمل مَن كان قبلك وسَكَنْتَ فيما عَمَر فإِن الإِنسان إِذا عَلِمَ أَنه يَطُول عُمْرُه أَحْكَم ما يَعْمله وحَرَصَ على ما يَكْتَسبه وأَما في جانب الآخرة فإِنه حَثَّ على الإِخلاص في العمل وحضور النيَّة والقلب في العبادات والطاعات والإِكثار منها فإِن من يعلم أَنه يموت غداً يُكثر من عبادته ويُخْلِصُ في طاعته bu izahını nakletmektedir.[160] İbn-i Manzûr İbnu'l-Esîr'in yaptığı bu açıklamayı destekler vaziyette bir başka hadis zikretmektedir. Bu في الحديث الآخر صَلِّ صلاةَ مُودِّع hadisidir.[161] Burada da müellifimiz devreye girmekte ve hadisi bizzat izah itmektedir. İzah şöyledir. وقال بعضُ أَهل العلم المراد من هذا الحديث غيرُ السابق إِلى الفهم من ظاهره لأَنه عليه السلام إِنما نَدَبَ إِلى الزُّهْد في الدنيا والتقليل منها ومِن الانهماك فيها والاستمتاع بلذاتها وهو الغالب على أَوامره ونواهيه صلى الله عليه وسلم فيما يتعلق بالدنيا فكيف يَحُثُّ على عِمارتها والاستكثار منها ؟ وإِنما أَراد والله أَعلم أَن الإِنسان إِذا علم أَنه يعيش أَبداً قَلَّ حِرْصُه وعلم أَن ما يريده لا يَفُوته تَحْصِيلُه بترك الحِرْص عليه والمُبادرةِ إِليه فإِنه يقول إِن فاتني اليومَ أَدركته غَداً فإِني أَعيش أَبداً فقال عليه السلام اعْمَلْ عَمَلَ من يَظُنُّ أَنه يُخَلَّد فلا تَحْرِصْ في العمل فيكون حَثّاً على الترك والتقليل بطريق أَنيقةٍ من الإِشارة والتنبيه ويكون أَمره لعمل الآخرة على ظاهره فيَجْمَع بالأَمرين حالةً واحدةً وهو الزهدُ والتقليل بلفظين مختلفين

Hadisleri çoğunlukla istişhad amaçlı kullanan ve nakleden müellif zaman zaman istişhad amacı dışında da hadisler zikretmekte ve bu hadis metinlerini bizzat şerhetmektedir. Bu şerhler bir dilbilimci olan müellif tarafından sadece luğavî izahlar olarak kalmamakta, yukarıda da görüldüğü hadis disiplini alanında da gerçekleşebilmektedir.

Bir başka örnekte müellif حسن maddesinde kelimeyi ve kelimenin bütün türevlerini anlamlandırmak amacıyla beş farklı hadis zikretmektedir. Bu hadislerden bir tanesi Hz. Peygamberin وفسر النبي صلى الله عليه وسلم الإحسان kelimesini tefsir eder mahiyetteki

[159] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, ss:2244-2248

[160] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, ss:819-821; ilk iki hadis kaynaklarda bulunamamıştır.

[161] İbn-i Mâce, Sunen, K. Ez-Zuhd, 15 B. El-Hıkme, s:451 (no:4171)

الإحسانَ حين سأَله جبريلٍ صلوات الله عليهما وسلامه فقال هو أَن تَعْبُدَ الله كأَنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يَراك hadisidir.[162] Müellif bu hadisi nakletmesinin ardından hem hadisi hem de kelimeyi açıklamak için kendi yorumunu da eklemektedir. وهو تأْويلُ قوله تعالى إن الله يأْمُر بالعدل والإحسان وأَراد بالإحسان الإخْلاص وهو شرطٌ في صحة الإيمان والإسلام معاً وذلك أَن من تلفَّظ بالكلمة وجاء بالعمل من غير إخْلاص لم يكن مُحْسِناً وإن كان إيمانُه صحيحاً وقيل أَراد بالإحسان الإشارةَ إلى المُراقبة وحُسْن الطاعة فإن مَنْ راقَبَ اللهَ أَحسَن عمَله وقد أَشار إليه في الحديث بقوله فإن لم تكن تراه فإنه يراك وقوله عز وجل هل جزاءُ الإحسان إلا الإحسان أَي ما جزاءُ مَنْ أَحْسَن في الدُّنيا إلا أَن يُحْسَنَ إليه في الآخرة. Bu yorumda müellif ‘ihsan’ kelimesini ‘ihlas’ şeklinde izah ederken hadisin de şerhini yapmaktadır.

6. İstişhad Amacı Dışında Nakledilen Hadisler:

Çalışmamızda birçok defa Lisânu’l-Arab müellifi İbn-i Manzûr’un eserinde binlerce kelimeyi incelediğini ve bu kelimelerin fesâhatini ispat edebilmek adına da yine binlerce hadisi delil gösterdiğini yani hadislerle istişhad ettiğini ifade etmiştik. Ancak müellif eserine aldığı tüm hadisleri istişhad maksadıyla kullanmamıştır. Yukarıda da söylediğimiz gibi İbn-i Manzûr zaman zaman eserinde naklettiği hadisleri şerhetme yoluna gitmiştir. Bu şerhleri yaparken de sözlerine destek babından başka hadislere, ayetlere ve diğer malzemelere müracaat etmiştir. Bu sebepledir ki müellifin eserinde zikrettiği her hadis, incelenen kelimeye istişhad gayesi gütmemektedir.

Gerek sözlük gerek Garîbu’l-Hadis türü eserlerin sahiplerine de sık sık atıflarda bulunan ve onlardan, kelimelere veya hadislere dair yaptıkları açıklamalardan alıntılar yapan müellif değişik vesilelerle birçok hadisi eserine dâhil etmiştir. Bunu birkaç örnekle açıklamak istiyoruz.

İbn-i Manzûr حرث maddesinde kelimenin anlamını verip وفي الحديث احْرُثْ لدُنْياك كأَنك تَعيش أَبداً واعْمل لآخرتك كأَنك تَموتُ غَداً hadisi ile de istişhad yaptıktan sonra İbnu’l-Esîr’in zikredilen hadise dair قال ابن الأَثير والظاهر من لفظ هذا الحديث أَمّا في الدنيا فالحَثُّ على عمارتها وبقاء الناس فيها حتى يَسْكُنَ فيها ويَنْتَفِع بها من يجيءُ بعدك كما انْتَفَعْتَ أَنتَ بعمل مَن ان قبلك وسَكَنْتَ فيما عَمَر فإن الإنسان إذا عَلِمَ أَنه يَطُول عُمْرُه أَحْكَم ما يَعْمله وحَرَصَ على ما يَكْتَسبه وأَما في جانب الآخرة فإنه حَثَّ على الإخلاص في العمل وحضور النيَّة والقلب في العبادات والطاعات والإكثار منها فإن من يعلم أَنه يموت غداً يُكثر من عبادته ويُخْلِصُ في طاعته uzunca açıklamasını nakletmektedir.[163] Sonra da bu

[162] Muslim. Sahîh, K. İmân, 1 B. Beyânu’l-Îmân, s:31, (no:2)

[163] İbn-i Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, c:2, ss:819-821

açıklamayı teyid etmek bakımından başka bir hadis daha nakletmektedir. Bu hadis في الحديث الآخر صَلِّ صلاةَ مُودِّع[164]şeklinde olup aslında sözlükte incelenen kelime ilgisi bulunmamaktadır. Müellifin hadisi naklederken amacı bir önceki hadisin ve dolaylı olarak hadiste geçen احْرُثْ لدُنْياك كأنك تَعيش أَبداً ifadesinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır.

Müellifin istişhad amacı dışında naklettiği hadislere bir başka örnekte Lisânu'l-Arab'da برأ maddesinde karşımıza çıkmaktadır.[165] Kelimeyi inceleyen İbn-i Manzûr anlam verdikten sonra istişhad etmek üzere وفي حدِيثِ مَرَضِ النبيِّ صلّى اللّه عَلَيْهِ وسَلَّم قالَ العباسُ لِعَلِيٍّ رضِيَ اللّهُ عنهُما كيفَ أَصْبَحَ رسُولُ اللّه صلّى اللّهُ عليهِ وسلم ؟ قالَ أَصْبَحَ بِحَمْدِ اللّهِ بارِئاً hadisini zikretmekte ve önce birinci hadisi ve kelimeyi izah babından وفي حديثِ الشُّرْب فإنهُ أَرْوَى وأَبرَى[166]hadisini ve[167] أَي مُعافىً يقالُ بَرَأْتُ مِنَ المَرَضِ أَبرَأُ بَرْءاً بالفتح فأَنا بارِئٌ وأَبرَأَني اللّهُ مِنَ المرَض وغيرُ أَهلِ الحِجازِ يقولون برِئت بالكسرِ بُرْءاً بالضم ومِنْهُ قولُ عبدالرحمن بنِ عَوْف لأَبي بكر رضيَ اللّهُ عنهُما أَراكَ بارِئاً açıklamasını hemen ardından ikinci hadisi ve kelimeyi أَي يُبرِئهُ مِنْ أَلَمِ العَطَشِ أَو أَرادَ أَنهُ لا يكونُ مِنْهُ مَرَضٌ bu sözleriyle açıklamaya çalışmaktadır. Son olarak yaptığı bu ikinci açıklamayı برأ kelimesini içermeyen başka bir hadisle şu şekilde güçlendirmektedir. لأَنهُ قدْ جاءَ في حديثٍ آ خر فإنهُ يُورِثُ الكُبادَ. Bu hadis suyun bir seferde ve büyük yudumlarla içilmemesi gerektiğini, bunun karaciğer ile ilgili hastalıklara yol açabileceğini hatırlatmaktadır.

Genellikle sözlükte ele alınan kelimelere anlam verme esnasında yapılan izaha mesned olması için zikredilen ve aslında incelenen kelimeyi mündemiç olmayan bu nakillere bir örnekte müellifin أرب maddesinde kendini göstermektedir.[168] İbn-i Manzûr kelimenin tarifini yaptıktan sonra istişhad maksatlı İbn-i Mes'ûd'dan وفي خبر ابن مسعود رضي اللّه عنه أَنَّ رجلاً اعترض النبي صلى اللّه عليه وسلم لِيَسْأَلَه فصاح به الناسُ فقال عليه السلام دَعُوا الرَّجلَ أَرِبَ ما لَه ؟ hadisini nakletmektedir.[169] Bundan sonra müellifimiz kelimenin bu hadisteki türevinin ne anlama geldiği konusunda okuyucuyu bilgilendirmek için İbnu'l-Esîr'den aşağıdaki açıklamayı ve hadisi nakleder. قال ابن الأثير في هذه اللفظة ثلاث رِوايات إحداها أَرِبَ بوزن عَلِمَ ومعناه الدُّعاء عليه أَي أُصِيبَتْ آرابُه وسقَطَتْ وهي كلمة لا يُرادُ بها وقُوعُ الأَمر كما يقال تَرِبَتْ يدَاك وقاتَلَكَ اللّهُ وإنما تُذكَر في معنى التعجب قال وفي هذا الدعاء من النبي صلى اللّه عليه وسلم

---

[164] İbn-i Mâce, Sunen, K. Ez-Zühd, 15 B. El-Hıkme, s:451 (no:4171)

[165] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss:239-241

[166] Buhârî, Sahîh, K. El-Meğâzî, 43 B. Marazu'n-Nebî, s: 841, (no:4447)

[167] Muslim. Sahîh, K. El-Eşribe, 16. B. Kerâhiyyetu't-Teneffus, s:1022, (no:5179)

[168] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, ss:54-57

[169] Buhârî, Sahîh, K. El-Edeb, 10.B. Fazlu Sıleti'r-Rahım, s: 1160, (no:5983)

قولان أَحدهما تَعَجُّبُه من حِرْصِ السائل ومُزاحَمَتِه والثاني أَنه لَمَّا رآه بهذه الحال مِن الْحِرص غَلَبه طَبْعُ البَشَرِيَّةِ فدعا عليه وقد قال في غير هذا الحديث اللهم إِنما أَنا بَشَرٌ فَمَن دَعَوْتُ عليه فاجْعَلْ دُعائي له رَحْمةً وقيل معناه احْتاجَ فسأَلَ مِن أَرِبَ الرَّجلُ يَأْرَبُ إِذا احتاجَ ثم قال ما لَه أَي أَيُّ شيءٍ به وما يُرِيدُ.[170] Burada da müellif أرب kelimesinin üç babını ve anlamlarını zikretmekte, açıklamasını teyid içinde farklı bir hadisi kullanmaktadır. Buna benzer nakillere, Lisânu'l-Arab'da oldukça fazla rastlanmaktadır.

Bütün bunların dışında İbn Manzûr'un eserinde nakledilen hadislerin metinleri ile muteber hadis kaynaklarında yer alan metinler arasında bazen farklılıklar da ortaya çıkmaktadır. Mesela Lisânu'l-Arab'da محش maddesinde zikredilen قد يَخرُجُ قومٌ من النار hadisi, Buhârî'de امْتَحَشوا, Müslim'de فيخرجون قد امتحشوا فَيُخْرَجُونَ مِنْهَا حُمَمًا قَدْ امْتَحَشُوا şeklinde yer almaktadır.[171] Diğer bir madde نجش'de verilen أنه نَهى عن النَّجْش في البيع hadisi, Buhârî' de أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى ونهى عن النجش وعن التصرية, Müslim'de عَنْ النَّجْشِ, Nesâî'de أنه نهى عن النجش والتلقي وأن يبيع حاضر لباد şeklinde geçmektedir.[172] Buradan da anlaşılacağı üzere İbn Manzûr eserinde yer verdiği hadisleri mânâ ile ifade etmiş gibi görünmektedir. Bunun dışında İbn Manzûr naklettiği hadislerin metinlerini bütünüyle vermek yerine sadece ilgili kelimenin geçtiği bölümü eserine almakla yetinmektedir. Bunu yaparken kitabın hacminin gereksiz olarak büyümesini engellemek düşüncesiyle hareket etmiş olması muhtemeldir. Zira bazı hadislerin sayfalarca yer kapladığı düşünüldüğünde İbn Manzûr'un bu uygulamasının doğru ya da makul olduğunu söylemek mümkündür. Ancak kelimenin ifade ettiği anlamın, kullanıldığı cümlenin siyâk ve sibâkına bakılarak daha doğru anlaşılacağı da bir gerçektir. Bu uygulama nedeniyle bazen kelimenin kullanıldığı anlamın ne'den veya kimden bahsettiği anlaşılamamaktadır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbn Manzûr'un Lisânu'l-Arab'ında yer alan hadislerle İbnu'l-Esîr'in en-Nihâye'sinde zikredilen hadisler hemen hemen aynı gibidir. Şöyle söylersek daha doğru olur, en-Nihâye'de garîb olarak kabul edilip izah edilen hemen her kelime Lisânu'l-Arab'da da yer almış ve nerdeyse aynı hadislerle istişhad edilerek izah edilmiştir. Elbette en-Nihâye "garîb" türü bir eser olması hasebiyle daha çok hadis ihtiva etmektedir.

---

[170] Muslim, Sahîh, K. El-Birr ve's-Sıle ve'l-Âdâb,253 B. Men Leanehu'n-Nebî, s: 1282, (no:6509);

[171] Hadisler için bkz. Muslim. Sahîh, K. İmân, 82 B.Isbâtu'ş-Şefâti, ss:114-115, (no:345) ve Buhari, Sahih, K.er-Rikâk, 51 B. Sıfetu'l-Cenneti ve'n-Nâr, s: 1255, (no:6560)

[172] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, s:4144; s:4353; Hadisler için bkz. Buhari, Sahih, K. Eş-Şurût, 11 B. Eş-Şurût fi't-Talâk, s:521, (no:2727); Muslim. Sahîh, K. El-Buyû', 4.B. Tahrîmu Bey'ır-Raculi, s:738, (no:3709); Nesâî, Sunen, K. El-Buyû', 21 B. En-Necşu, s:1056, (no:4512-4513)

7. Hadislerin Kaynaklarını Göstermesi Meselesi:

Genel olarak hadis edebiyatında sözün/metnin kaynağı meselesi üzerinde çokça tartışılan bir konudur. Hz. Peygamber devrinde ve onun vefatının ardından sahabe birbirlerinden duydukları hadislerin sıhhati konusunda şüpheye düşmüyorlardı. Keza Tâbiûn'da sahabeden aldıkları hadisleri kabul konusunda tereddüt etmiyorlardı. Hz. Osman'ın şehadetinden sonra gelişen olaylar sadece toplumun huzur ve güvenliğini değil aynı zamanda birbirlerine olan güvenlerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Fitne İslam toplumunu adeta kuşatmış, bu karmaşıklıktan hadisler/hadis ilmi de nasibini almıştır. Bu durumun farkına varan sahabe ve Tâbiûn'dan önemli bazı şahsiyetler kendilerine gelen hadisleri titizlikle araştırıp, ravilerin kimliğini sorgulamaya başlamışlardır. İmam Müslim, Sahîh'ının mukaddimesinde İbn Şîrîn'den şu sözleri nakleder. "Önceleri isnad hakkında sorulmazdı fakat fitne ortaya çıkınca 'ravilerin isimlerini bize söyleyin' demeye başladılar. Sünnet ehlinden olanların hadisleri alınır, bid'at ehlinden olanların hadisleri alınmazdı". Bunun dışında yine İbn Sîrîn'in hadisçilik/hadis ilmi hakkında " bu ilim dindir, dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz" sözü hadis tarihinde cerh ve ta'dîl uygulamasının hicri birinci asrın ortalarından itibaren başladığının da göstergesidir.[173] Hadis uydurma faaliyetlerinin artmaya başladığı bu dönemde cerh ve ta'dil uygulaması iki açıdan yapılmaktaydı. Birincisi adalet olarak isimlendirilen ve ravinin dindarlığı, takva sahibi oluşu, yalandan, günahtan ve suç olarak telakki edilen şeylerden uzak olması gibi hallerinin değerlendirildiği bir ölçüttür. İkincisi ise zabt olarak isimlendirilen ve ravinin hıfz, galat, gaflet, vehm ve sîka ravilere muhalif olma konularında değerlendirildiği diğer bir ölçüttür. Cerh ve ta'dil'in yegâne hedefi hadisleri ve dolayısıyla dini korumak olmuştur.

Bu meyanda hadislerin korunması konusunda cerh ve ta'dil ile birlikte, daha sonraları isnad tenkidi diye kavramlaşacak olan ravilerin isimlerinin tek tek zikredilmesi ve ilk kaynağa ulaşılmasını sağlayan bir sistem de devreye girmiştir. Bu sayede hiç kimse kaynağını belirtmediği bir sözü rivayet edemeyecek ve Hadis uydurmacılığının dine verebileceği büyük zarar izale edebilecekti. İsnad tatbikini zaruri görenlerden biri olan İbn Şihâb ez-Zuhrî' den nakledilen şu sözler o dönemde bu konudaki hassâsiyeti göstermesi bakımından önemlidir. Ez-Zuhrî kendisinin de bulunduğu bir mecliste "

[173] Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, (Ankara, T.DV. Yayınları,2009), ss: 167-173

Rasûlullah (sav) buyurdu ki" diyerek hadis rivayetine başlayan İshak b. Abdillah'a şöyle çıkışmıştır. " Sana ne oluyor? Allah seni katletsin, hadisini isnad et, bize ipi ve halkası olmayan hadisleri rivayet ediyorsun". [174]

Bunlar hadis edebiyatının oluşumunun günümüze gelinceye kadar hangi aşamalardan geçtiğini ve Hz. Peygamberin irtihâlini müteakip o ilk asrın sancılı ortamında neler yaşandığını bize göstermektedir. Henüz hadislerin yeni yeni kayıt altına alındığı hicri birinci asırda bile, bizlere sağlıklı bir hadis mirası bırakabilmek adına gösterilen bu hassâsiyet daha sonraki nesillerde de kendini göstermiş ancak bütün çabalara rağmen hadis edebiyatı uydurma ve zayıf rivayetlerden tam olarak temizlenememiştir.

Gerek hadis ilminde gerekse diğer tüm bilim dallarında ortaya çıkarılan eserlerde bilimsel ahlakın da bir gereği olarak müelliflerin başka eserlerden veya kişilerden edindikleri bilgi/belgeleri kaynak göstermek suretiyle belirtmeleri gerekmektedir. Sözlük yazımında da bu böyledir. Özellikle ayet, hadis, şiir, nesir, darb-ı mesellerle istişhadı bir metot olarak benimseyen sözlük müelliflerinin bu hususa dikkat etmeleri beklenir. Bu, kaleme alınan eserin güvenilirliğini ve saygınlığını artırdığı gibi daha önceleri yazılan ve alıntı yapılan esere ve müellifine de vefa ve saygının bir gereğidir. İstişhadın sözlüğe kattığı değer ne kadar büyük ve önemliyse, İstişhad edilen materyal/söz/belgenin sahibinin/kaynağının kim/ne olduğu da o derece büyük ve önemlidir. Her bilimdalının bir kaynağı, uzmanı, mihenk taşı vardır. Fasih Arapçanın en büyük ve en önemli kaynağı ise Kur'ân'dır. Bu nedenle bir ayeti delil göstererek sözlüklerde izahta bulunmak çok kıymetlidir. Aynı şekilde Arapçanın en fasih ve güzel halini bilen ve kullanan ve Arapların en fasihi ünvanına sahip Hz. Peygamberin sözleriyle yapılan istişhad da o kadar değerli ve önemlidir. Kur'ân-ı Kerîm söz konusu olduğunda istişhad edilirken bir problem görünmemektedir. Ama hadisler için bu mümkün değildir. Zira Hz. Peygamberin vefatının hemen ardından daha o dönemde başlayan hadis uydurma faaliyetleri, hadis rivayetine ehliyetsiz kişilerin rivayetlerinin elden ele, dilden dile dolaşır olması ve yapılan tüm çalışmalara, gösterilen tüm çabalara ve hassâsiyete rağmen hadis kaynaklarına girmesine, insanların zihinlerinde yer bulmasına ve nesilden nesile aktarılmasına engel olunamayışı ister istemez hadislere ihtiyatlı bir yaklaşımı gerekli kılmıştır. Ayetlere karşı duyulan güvenin hadislere karşı tesis edilememesine sebep olmuştur. Bugün

[174] Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, (Ankara, T.DV. Yayınları,2009), ss: 176-181

birçok hadis kaynağında, hatta en güvenilir olarak addedilenlerde bile uydurma ya da zayıf hadislere rastlamak mümkündür. [175]

İşte tam da bu sebepten dolayıdır ki hangi alanda olursa olsun telif edilen ve hadisleri bir malzeme olarak kullanan tüm eserlerde müellifler kullandıkları hadisleri nereden, hangi kaynaktan aldıklarına dikkat etmek durumundadırlar. Hadisin senetlerini ve metnini mümkünse başka kaynaklardan da araştırarak sıhhatinden emin olduktan sonra eserlerine almalıdırlar. Tabi ki hadisin kaynağını da eserlerinde belirtmeleri gerekmektedir

İnceleme fırsatı bulduğumuz eski Arapça sözlüklerde, hadislerin istişhad malzemesi olarak kullanılmasının, söz konusu sözlüklere bir zenginlik kattığı muhakkaktır. Ancak incelemelerimiz sonunda ulaştığımız netice, kadim sözlüklerde zikredilen hadislerin kaynaklarının belirtilmediğidir. Bunlardan, içinde istişhad amaçlı yaklaşık 450 hadis ihtiva eden Kitabu'l-Ayn (Halil b. Ahmed (h.100-175)), yaklaşık 750 hadis ihtiva eden Cemheratu'l-Luğa (İbn Dureyd (h.223-321)), yaklaşık 400 hadis ihtiva eden Esâsu'l-Belâğa (ez-Zemahşerî (ö:538)), yaklaşık 900 hadis ihtiva eden Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye "es-Sıhâh" (el-Cevherî (ö:393)), yaklaşık 200 hadis ihtiva eden el-Misbâhu'l-Munîr fî Garîbi Şerhı'l-Kebîr (el-Feyyûmî (ö:770)), yaklaşık 8000'e yakın hadis ihtiva eden Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs (ez-Zebîdî (ö:1145)), yaklaşık 600 hadis ihtiva eden el-Mu'cemu'l-Vasît (Mucemma'ul-Luğati'l-Arabiyye), yaklaşık 2000 hadis ihtiva eden Tehzîbu'l-Luğa (İbn Sîde (h.399-458)), yaklaşık 600 hadis ihtiva eden Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa (İbn Fâris (ö:395)) ve son olarak bünyesinde 7000'e yakın hadis barındıran Lisânu'l-Arab (İbn Manzûr (ö:711)) gibi muteber Arapça sözlüklerin hiçbirinde hadislerin kaynakları belirtilmemiştir. Zikredilen hadislerin sıhhati konusunda da maalesef itina gösterilmemiştir. Söz konusu bu eserlerin modern dönem baskılarında ve Şamile nüshalarında kısmen kaynak belirtildiği gözlemlenmiştir.

[175] Bünyamin Erul, "Uydurma Rivayetlerde Peygamber Tasavvuru", İ*slam'ın Anlaşılmasında Sünnet'in Yeri ve Değeri, Türk Diyanet Vakfı Yayınları,* 2003, ss:419-435

E) Hadislerin Sözlükte İstişhad Amacıyla Kullanılışına Örnekler:

Bu bölümde Hz. Peygamberin sözlerinin Lisânu'l-Arab'da müellif İbn- Manzûr tarafından nasıl delil olarak kullanıldığına dair örnekler verilecektir. Örnekler Lisânu'l-Arab'da olduğu gibi alfabetik sırayla tertib edilmiştir.

1- الهمزة: Hemze

a- أبد kökünden türeyen أوابد kelimesinin vahşi, kaçkın, ürkmüş, yabani, öfkeli gibi anlamlara geldiğini[176] "إن لهذه الإبل أَوابد كأَوابدِ الوحش فإذا غلبكم منها شيءٌ فافعلوا به هكذا" "Bu hayvanların kaçkınları var, tıpkı vahşî kaçkınlar gibi. Onlardan biri size galebe çalacak olursa, ona böyle davranın (av hayvanları gibi avlayın, vurun)" hadisini delil göstererek izah etmişlerdir.[177]

b- أبر kökünden türeyen مَأْبُورة kelimesinin aşılama yapılmış, aşılanmış anlamına geldiğini[178] "خَيْر المال مُهْرة مَأْمُورة وسِكّة مَأْبُورة" "(sahip olunabilecek) malın en hayırlısı itaatkar, ehil bir kısrak ve aşılanmış temiz bir hurma (ağacıdır)" hadisini delil göstererek izah etmişlerdir.[179]

c- أبَنَ kelimesinin suçlamak, itham etmek ve ayıplamak anlamlarına geldiğini[180] "أَشِيرُوا عَلَيَّ فِي أُنَاسٍ أَبَنُوا أَهْلِي"(Bundan sonra) Bana ailemi (zevcemi) itham eden bir takım insanlar hakkında düşüncenizi söyleyin" hadisiyle istişhad etmişlerdir.[181]

d- أثل kelimesinin türevlerinden تَأَثَّل 'nin malın artması, zenginleşme, kökleşme, köklü olma gibi anlamlar ifade ettiğini[182] Ebu Katâte'den rivayet edilen إنه لأَوَّلُ مال تَأَثَّلْتُه في الإسلام " (işte) bu İslam'da edindiğim ilk maldır" hadisiyle teyid etmişlerdir.[183]

---

[176] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:4

[177] Buhârî, Sahîh, K. Eş-Şeriket, 3 B. Kısmetu'l-Ğanem, s: 471, (no:2488)

[178] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:5

[179] Ahmed b. Hanbel, Musned, (Riyad, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1998), s: 1117, (no:15939)

[180] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:12

[181] Buhârî, Sahîh, K. Tefsîru'l-Kur'ân, 11 B. İnne'l-lezîne yuhıbbûne . s:925, (no: 4757), Tirmizi, Sunen, K. Tefsîru'l-Kur'ân, 24 B. Sûratu'n-Nûr, s:505, (no:3180)

[182] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:28

[183] Buhârî, Sahîh, K. Buyû', 37 B. Bey'us-Silâh, s:396,(no:2100); Ebû Dâvûd, Sunen, K. Cihâd, 147 B. Fî's-Selbi Yu'tî, s:511, (no:2717)

2- الباء: Bâ

a- بَتَّل kökünden التَّبتُّل kelimesinin nikahtan kesilme, ruhbanlık, kadınlardan uzak kalma anlamlarına geldiğini[184] Saîd bin el-Müseyyeb'den rivayet edilen رَدَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى عُثْمَانَ بْنِ مَظْعُونٍ التَّبَتُّلَ وَلَوْ أَذِنَ لَهُ لَاخْتَصَيْنَا "Osman b. Mazûn'un bekârlığı (bekâr kalma isteği) Rasûlullah (sav) tarafından reddedildi (kabul edilmedi); şayet ona izin verilseydi biz de hayâlarımızı çıkarırdık." derken işittim" Hadisini delil göstererek izah etmişlerdir. (Ahmed bin Yahya'ya, Peygamber efendimizin Fatma validemize neden "Betül" dediği sorulduğunda, Betül isminin, dünya ve onun süslerinden vazgeçip, ayrılıp Allah'a ve onun Rasûlüne yöneldiği için bu isimle anıldığını ifade etmiştir.)[185]

b- بأس kelimesinin çoğulu olan أبْؤساً 'nin felaketler ,zorluklar, güçlükler anlamına geldiğini[186] عَسى الغُوِيْرُ أبْؤساً "küçük bir mağara, büyük felaketlere sahne olabilir (küçük bir delik koca bir gemiyi batırabilir) " hadisiyle izah etmişlerdir.[187]

c- بدَّ kelimesinin yaymak, saçmak, dağıtmak anlamlarına geldiğini[188] اللَّهُمَّ أَحْصِهِمْ عَدَدًا وَاقْتُلْهُمْ بَدَدًا وَلَا تُبْقِ مِنْهُمْ أَحَدًا " Allah'ım onları tek tek say ve tamamını öldür ki onlardan tek bir kişi bile sağ kalmasın" hadisiyle açıklamışlardır.[189]

d- بطر kelimesi şımarıklık, nankörlük etmek, yoldan çıkmak, küçümsemek, hor görmek gibi[190] anlamlara gelirken, الكِبْرُ بَطَرُ الحقِّ وغَمْصُ النَّاس "Kibir , Allah'ın (tevhid ve ibadet konularında) hak kıldığı şeyleri inkar etmek ve insanları tahkir etmektir"[191] hadisinde inkar etmek olarak, لا يَنْظُر الله يوم القيامة إلَى مَنْ جرّ إزارَه بَطَراً **"**Allah azgınlık ve kibirden dolayı izârını uzatıp yerde sürükleyen kimseye kıyamet gününde (merhamet bakışıyla) bakmaz " hadisinde de böbürlenmek , büyüklenmek olarak izah edilmiştir. [192]

---

[184] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:206
[185] Buhârî, Sahîh, K. Nikâh, 8 B. Mâ Yukrihu't-tebettul, s: 1006, (no:5074)
[186] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:200
[187] Buhârî, Sahîh, K. Şehâdât, 16 B. İzâ Zekkâ Raculun, s:507
[188] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:226
[189] Buhârî, Sahîh, Meğâzî, 10 Bâb, s: 757, (no:3989)
[190] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:300
[191] Tirmizi, Sunen. K. El- Birr ve's- Sıle, 59 B. Mâ câe fî'l-Mudârât, s:333, (no:1999)
[192] Buhârî, Sahîh, K. Libas, 5 B. Men Cerra Sevbehû, s:1132, (no:5788)

e- بخ Övünme, medh, bir şeye rıza gösterme ve teaccüb ifade[193] eden bu kelime " أنه لَمّا قرأ : وسارِعوا إلى مغفرة من ربكم قال رجل بَخٍ بَخٍ "Umeyr b. Humâm El-Ensârî : Yâ Rasûlallah! Genişliği göklerle yer kadar olan cennet ha! dedi, «Evet!» buyurdular. Umeyr : Hele hele!.. Dedi. Rasûlullah (sav): "Seni hele hele demeye sevk eden nedir? " diye sordu. Umeyr: Hayır vallahi yâ Rasûlallah! Cennet ehlinden olmamı ümîd etmekten başka bir şey yok! dedi" hadisi ile izah edilmiştir.[194]

3- التاء : Tâ

a- تحف Meyvenin ilk filizi demek olan kelimeden türeyen التُّحْفةُ kelimesinin armağan, başyapıt, şaheser, mücevher anlamlarına[195] geldiğini تُحْفةُ الصائِم الدُّهْنُ والمِجْمَرُ " Oruçlunun hediyesi, tütsü ve yağdır" hadisiyle delillendirmişlerdir.[196]

b- ترع dolmak, anlamındaki bu kelimeden türeyen التُّرعة kelimesinin ravza, bahçe , cennete açılan kapı, geniş kanal ağzı anlamlarına geldiğini[197], إِنَّ أُحُدًا جَبَلٌ يُحِبُّنَا وَنُحِبُّهُ وَهُوَ عَلَى تُرْعَةٍ مِنْ تُرَعِ الْجَنَّةِ "Uhud, şüphesiz bizi seven ve bizim sevdiğimiz bir dağdır ve cennet bahçelerinden bir bahçenin üstündedir" hadisiyle izah etmişlerdir.[198]

c– ترق yumuşadı, yukarı çıktı anlamına gelen bu kelimeden türeyen تَرْقُوَة köprücük kemiği anlamında[199] kullanılmış " يقرأُون القرآن لا يُجَاوز تَراقِيَهُم "Kur'ân okuyorlar fakat kıraatları köprücük kemiklerini aşmıyor (Allah tarafından kabul edilmiyor)" hadisi ile de izah edilmiştir.[200] Ayrıca " وبلغت الروح التراقي " "ruh köprücük kemiğine ulaştı" sözü de kişiler için ölüm yaklaştı anlamında kullanılmaktadır.

d- تفه tatsız, lezzetsiz olmak, değersiz ve önemsiz olmak, yararsız ve ahmak olmak anlamlarına gelen bu kelimenin ism-i fâili olan التَّافِه kelimesinin aşağılık ve değersiz anlamlarına geldiğini[201] قيل يا رسول الله وما الرُّوَيْبِضَةُ ؟ فقال : الرجُل التَّافِه يَنْطِق في أمر العامّة " Ey Allah'ın Rasûl'ü 'ruvebida' nedir ? diye sorulduğunda Rasûlullâh

[193] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:220
[194] Muslim, Sahîh, K.İmâre, 14 B. Subûtu'l-Cenneti Li'ş-Şehîd, s:962, (no:4808)
[195] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:421
[196] Tirmizi, Sunen, K. Savm, 77 B. Mâ câe fî tuhfeti's-Sâim, , s:150, (no:801)
[197] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:429
[198] İbn Mâce, Sunen, K. Menâsik, 104 B. Fazlu'l-Medîne, s:338, (no:3115)
[199] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:429-430
[200] Buhârî, Sahîh, K. El-Menâkıb, 25 B. Alâmetu'n-Nubuvve, s:690, (no:3610)
[201] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:437

(sav) “ Amme işlerinde söz sahibi olan, bilgisiz ve hakîr kişi” dedi” hadisiyle delillendirmişlerdir.[202]

4- الثاء: Sâ

a- ثرب ayıplamak, kınamak, azarlamak anlamlarına gelen bu kelime[203] إذا زَنَت أَمة أَحَدِكم فلْيَضْرِبْها الحدّ ولا يُثْرِّب “ sizden birinizin cariyesi zina suçunu işlerse, ona haddi uygulasın, daha sonra da onu kınamasın, azarlamasın (başına kakmasın)” hadisiyle delillendirmişlerdir.[204]

b- ثرا sayı çok olmak, servet, mal çok olmak, güç kuvveti çok olmak anlamlarında kullanılan bu kelime[205] ما بَعث الله نبيًّا بعدَ لوط إلا في ثَرْوَة من قوْمه“Allah (cc) Lût'dan sonra gönderdiği her peygamberi muhakkak kavminden (ileri gelenlerden) bir kuvvet ve topluluk içinde gönderdi.” Hadisiyle istişhad edilmiştir.[206]

c- ثاب Allah tevbe etmek, geri dönmek, iyileşmek anlamlarına gelen kelimenin türevlerinden التثويب iade etmek, tekrar etmek, olarak kullanıldığına[207] حديث بلال قال : أمرني رسول الله صلى الله عليه وسلم أن لا أثوب في شيء من الصلاة إلا في صلاة الفجر وهو قوله : الصلاة خير من النوم مرتين Bilal-i Habeşî’nin “ Allah Rasûl’ü, sabah namazında ‘namaz uykudan hayırlıdır’ sözü dışında hiçbir sözü tekrar etmememi emretti” hadisini delil göstermişlerdir.[208]

5- الجيم : Cîm

a- جفا kaba olmak, kötü huylu olmak, yüz çevirmek, terk etmek, sakınmak,-den uzak olmak ve bir şey ağır gelmek anlamlarına gelen kelime[209] “ الحياءُ من الإيمان والإيمانُ في الجنة والبَذَاءُ من الجَفَاء والجَفاءُ في النار” **“**Haya imandandır; iman ise

[202] İbn Mâce, K. Sunen, Fiten, 24 B. Şiddetu’z-Zemân, s: 434, (no: 4036)
[203] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:475
[204] Buhârî, Sahîh, K. El-Buyû’, 111 B. Hel Yusâfiru Bi’l-Câriyeti, s: 416, (no:2234)
[205] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:479-480
[206] Buhârî, Edebu’l-Mufred, s:158, (no: 605), Tirmizî, Sunen, K. Tefsîru’l-Kur’ân, 12 B. Min Sûrati Yûsuf, s:496, (no:3116)
[207] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:517
[208] Ahmed b. Hanbel, Musned, s: 1792, (no: 24410-24411)
[209] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:646

cennettedir. Arsızlık (yüzsüzlük) cefadandır, cefa ise Cehennemdedir," hadisiyle kabalık ve kötü huylu olmak anlamında delillendirilmiştir.[210]

b- جرا akmak, koşmak, birden hareket etmek, rüzgar esmek, olmak, vukû bulmak, yönelmek, yol izlemek gibi anlamları olan kelimenin[211] قولوا بقولكم ولا يستجرينكم الشيطان "Sözünüzü söyleyin, (ne diyecekseniz onu deyin). Şeytan sizi vekil tutmasın (size lüzumsuz ve boşuna söz söyletmesin)" hadisinde şeytanın galebe çalması anlamında kullanıldığına delil olarak kullanılmıştır.[212]

c- جثث kökünden sökmek, kesmek, söküp çıkarmak anlamındaki kelime[213] فرفَعْت رأسي فإذا الملَك الذي جَاءني بِحراء فُجِئْتُ منه "başımı kaldırdığımda, hira'da meleğin bana geldiğini gördüm ve ondan korktum, irkildim" hadisiyle istişhad edilmiştir.[214]

d- جنن örtmek, gizlemek, hava kararmak, gece çökmek, kaplamak, anlamlarındaki , kelimeden türeyen جُنَّةٌ zırh, kalkan, siper anlamında kullanılırken[215] كمَثَّل رَجُلَيْن عَلَيْهما جُنَّتَان مِن حَدِيد "(cimri ile cömertin misali) üzerinde demirden iki zırh bulunan iki adam misali (gibidir)" hadisi mesned olarak gösterilmiştir.[216] Ayrıca aynı kökten türeyen جِنَّةٌ kelimesinin melekler anlamına da geldiğini Ferrâ'dan nakille ve وجعلوا بينَه وبين الجِنَّةِ نَسَباً [217] ayetini delil göstererek izah etmiştir.

6- الحاء : Hâ

a- حضض teşvik etmek, yönlendirmek, kışkırtmak, ısrarla tavsiye etmek[218] anlamına gelirken الحضيض kelimesi "فتحرك الجبل حتى تساقطت حجارته بالحضيض" "dağ (öyle bir)

[210] Tirmizi, Sunen, K. Birr ve Sıle, 65 B. Mâ câe fi'l-Hayâ, s:334, (no:2009)
[211] İbn-i Manzû, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:611
[212] Ebû Dâvûd, Sunen, K. El-Edeb, 10 B. Fî Kerâhiyyetu't-Temâduh, s:902, (no:4806); Buhârî, Edebu'l-Mufred, s:63,(no: 211)
[213] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:543
[214] Tirmizi, Sunen, K.Tefsîru'l-Kur'ân, 74 B. Min Sûrati'l-Muddessir, s: 527, (no:3325), s:527, Buhâri, Sahîh, K. Tefsîru'l-Kur'ân, 4 B. Ve Siyâbeke Fe' Tahhir, s:973, (no:4925)
[215] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:1, s:703
[216] Muslim, Sahîh, K. Zekât, 24 B. Meselu'l-Munfiqı ve'l-Bahîl, s:464, (no:2249)
[217] Saffât, 37/158
[218] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, s:910

hareketlendi ki üzerindeki taşlar eteklerine (aşağıya doğru) düştü" hadisinde 'dağ eteği, aşağı yer' anlamlarında kullanılmıştır.[219]

b- حطأ vurmak (avuç içiyle)sırtı sıvazlamak yere çalmak anlamlarına gelen kelime[220] "فأخذ بقفاي فحطأني حطأة قال اذهب فادع لي معاوية" sırtımı (eliyle) tuttu, sıvazladı ve 'git bana Muaviye'yi çağır' dedi" hadisiyle delillendirilmiştir.[221]

c- حجن eğmek , bükmek anlamındaki[222] kelimeden türemiş olan المحْجَنُ kelimesi "طَافَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي حَجَّةِ الْوَدَاعِ عَلَى بَعِيرٍ يَسْتَلِمُ الرُّكْنَ بِمِحْجَنٍ" Peygamber (sav) veda haccında devesinin üzerindeyken rüknü (başı solucan gibi eğri) asasıyla selamladı" hadisinde 'âsâ' anlamında kullanılarak delillendirilmiştir.[223]

d- حَار dönmek, geri dönmek, tereddüt etmek, şaşkına dönmek, (elbise vs.) yıkamak, yıkayıp beyazlatmak anlamında kullanılan[224] kelimeden türeyen حواري taraftar, yardımcı, elbise beyazlatıcı (beyaz elbiseli) anlamlarında إِنَّ لِكُلِّ نَبِيٍّ حَوَارِيًّا وَإِنَّ حَوَارِيَّ الزُّبَيْرُ بْنُ الْعَوَّامِ" her peygamberin bir havarisi (yardımcısı, taraftarı) vardır. Benim havarim (yardımcım) ise Zübeyr b. Avvâm'dır" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[225]

e- حنف bir şeyden meyletmek, bir şeyden bir şeye yönelmek, yumru ayaklı olmak anlamına gelen kelime[226] حنيف şekliyle , doğru yolda olan, doğru inanç sahibi, hak din, Müslüman anlamında kullanılmış ve "وإني خلقت عبادي حنفاء ben kullarımı hanifler (Müslümanlar, hak din üzere olanlar) olarak yarattım" hadisiyle istişhad edilmiştir.[227]

f- حَسُنَ iyi olmak, güzel olmak, iyileşmek, zarif olmak, ferahlamak gibi anlamlara gelen kelimenin bir türevi olan الإحسان kelimesinin işinde ihlaslı, samimi olmak,

---

219 Tirmizi, Sunen, K. El-Menâkıb, 18. Bâb, s:579 (no:3703)

220 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, s:913

221 Muslim, Sahîh, K. El-Birr ve's- Sıle ve'l- Âdâb, 25 B. Men Leanehu'n-Nebî, s:1284, (no:2604)

222 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, s:791

223 Buhâri, Sahîh, K. Hac, 58 B. İstilâmu'r-Rukn, s:311, (no:1607), Muslim, Sahîh, K. Hac, 42 B. Cevâzu't-Tavâf Alâ Beîr, s: 597, (no-2962)

224 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, s:1044

225 Buhârî, Sahîh, K. Faziletu's-Sahâbe, 13 B. Menâqıbu'z-Zubeyr, s:711, (no:3719)

226 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, s:1026

227 Muslim, Sahîh, K. El-Cennetu ve Sıfetu Naîmihâ, 16 B. Fî Sıfeti Yevmi'l-Qıyâmeti, s:1403, (no:2865); Ahmed b. Hanbel, Musned, s: 1260, (no: 17623)

işini iyi yapmak, işini hakkıyla yapmak, işini yaparken her an Allah (cc) tarafından murakabe edildiğini bilmek anlamlarına geldiğini أَن تَعْبُدَ الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يَراك " İhsan, Allah'a O'nu görüyormuş gibi ibadet etmen, eğer göremezsen de O seni muhakkak görmektedir"[228] hadisi ve إن الله يأمُر بالعدل والإحسان " Şüphesiz, Allah adaleti ve işini hakkıyla yapmayı emreder" [229] ayeti delil gösterilerek açıklanmıştır.[230]

7- الخاء: Hâ

a- خبب hile yapmak, aldatmak, (at, deve) tırıs gitmek, yavaş yürümek, (deniz) dalgalanmak, kabarmak anlamlarına gelen[231] kelime "المؤمن غر كريم والفاجر خب لئيم Mü'min, cömerttir, asildir, saygıdeğerdir. Fasık (günahkâr) ise sahtekârdır, hilekârdır, alçaktır" [232] hadisiyle teyid edilmiştir.

b- خرف bunamak, saçmalamak, ne dediğini bilmemek anlamında[233] kullanılan kelimenin bir türevi olan المِخْرَفُ "cennet meyvesi" şeklindeki kullanımı عائِد المريض على مَخارف الجنّة حتى يرجع "Bir Müslüman, hasta bir Müslüman kardeşini ziyarete gittiğinde, dönünceye kadar cennet hurfesi (meyveleri, nimetleri) içindedir." hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[234]

c- خول fiili olmayan bu kelimenin tef'îl babı olan التخويل vermek, bahşetmek, lütfetmek, ihsan etmek anlamlarında, tefa'ul babı olan التَّخَوّل ise, dayı edinmek, dayı olarak kabul etmek, bir şeyi gözetmek, muhafaza etmek anlamlarında[235] كان النبي صلى الله عليه وسلم يتخولنا بالموعظة في الأيام كراهة السآمة علينا "Nebî (sav) bize va'z ve nasihat hususunda bize bıkkınlık gelmesin diye hâlimize bakıp günler içinde vakitler kollardı." Hadisi delil gösterilerek kullanılmıştır.[236]

---

[228] Buhârî, Sahîh, K. El-Îmân, 37 B. Suâlu Cibrîl (as).. s:33, (no:50)
[229] Nahl, 16/90
[230] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, ss:877-880
[231] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, s:1086
[232] Tirmizi, Sunen, el-Birru ve's- Sıle, 41 B. Mâ câe Fi'l-Bahîl, s:329, (no:-1964)
[233] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, s:1139
[234] Muslim, Sahîh, el-Birr ve's- Sıle, 13 B. Fazlu Iyâdeti'l-Marîz, s:1271, (no:6446)
[235] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, s:1293
[236] Buhârî, Sahîh, K. El-İlm, 11 B Mâ Kâne'n-Nebiyyu, s:39 (no:68)

d- خزي rezil olmak, alçalmak, -den utanmak, bir şey için utanç duymak anlamlarına gelen[237] kelimeden müştak خزيان kelimesi utangaç, mahcup anlamında مرحبا بالوفد الذين جاءوا غير خزايا ولا ندامى "pişman ve de utanacak bir şeyi olmaksızın gelen heyete merhaba (hoş geldiniz, Allah sizi utandırmasın ve pişman etmesin) " hadisinde kullanılışı delil gösterilerek açıklanmıştır.[238]

e- خفق titremek, çırpınmak, sarsılmak, yıldız kaybolmak, batmak, uyuklamak, uyuklarken başı öne düşmek anlamına gelen kelime[239] كَانَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَنْتَظِرُونَ الْعِشَاءَ الْآخِرَةَ حَتَّى تَخْفِقَ رُءُوسُهُمْ ثُمَّ يُصَلُّونَ وَلَا يَتَوَضَّئُونَ "Rasûlullah (sav)'in ashâbı, yatsı namazını uyuklayıp başları önlerine düşene kadar bekler, (yada beklerken başları önlerine düşecek kadar uyuklar) sonra namazı kılarlar ve (bunun için) abdest almazlardı" hadisiyle delillendirilmiştir.[240]

8- الدال: Dâl

a- دأب sebat etmek , azmetmek, ısrar etmek, sürdürmek, bir şeyi alışkanlık haline getirmek, kesintisiz devam etmek anlamlarına gelen kelime[241] " أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ عَلَيْكُمْ بِقِيَامِ اللَّيْلِ فَإِنَّهُ دَأْبُ الصَّالِحِينَ قَبْلَكُمْ" "Rasûlullah (sav) dedi ki: gece kalkmak (ibadet etmek) sizin için bir gerektir. Şüphe yok ki bu sizden önceki salih kulların da sürekli yaptıkları bir şeydir." Hadisi ile izah edilmiştir.[242]

b- دأدأ hızlanmak, ilerlemek, bir şeye yönelmek anlamlarındaki kelime[243] وبر تدأدأ من قدوم ضأن " (Ebân ibn Saîd Ebî Hureyre'ye hitaben – şaşarım sana, Kadûmu Da'n Dağından yuvarlanıp gelen dağ kedisi!(Çölde yaban kedileri develerin en şiddetli düşmanları olarak kabul edilir)" hadisi kullanılarak izah edilmiştir.[244]

c- دبر zaman geçip gitmek, arkasını dönmek, takip etmek, peşinden gitmek, ölmek anlamlarına gelen kelime[245] "ثلاثة لا تُقبل لهم صلاة، رجل أتى الصلاة دِباراً" "üç (kişi) vardır

---

[237] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, s:1155
[238] Buhârî, Sahîh, K. İlm. 25 B. Tahrîzu'n-Nebiyyi, s:42, (no:87)
[239] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:2, s:1213
[240] Ebû Dâvud, Sunen, K. Et-Tahâra, 80 B. Fî'l-Vudûi Mine'n-Nevm, s:50, (no:200)
[241] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 2, s: 1310
[242] Tirmizi, Sunen, K. Daa'vât, 101. Bâb, s: 557, (no:3549)
[243] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 2, s: 1311
[244] Buhârî, Sahîh, K. El-Meğâzî, 38 B. Ğazvetu Hayber, s:803, (no:4239)
[245] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 2, s: 1318

ki onların namazları (hakkıyla) kabul edilmez. Namaza vaktin sonunda gelen (vaktin sonunda kılan) adam (gibi)" hadisiyle izah edilmiştir.[246]

d- دلق su ve benzeri şeyleri dökmek, kılıcı kınından sıyırmak, çekmek anlamlarına gelen kelime[247] " رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ يُؤْتَى بِالرَّجُلِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُلْقَى فِي النَّارِ فَتَنْدَلِقُ أَقْتَابُ بَطْنِهِ" Rasûlullah (sav) der ki: kıyamet günü adam getirilir ve ateşe atılır. Ve hemen karnındakileri döker (kusar)(bağırsakları dışarı çıkar)" hadisi ile istişhad edilerek izah edilmiştir.[248]

e- دجل yalan söylemek, şarlatanlık yapmak, dolandırmak , kandırmak, örtmek, kaplamak anlamlarına gelen kelime[249] "يكونُ في آخر الزمان دَجّالون" " ahir zamanda birçok deccal (yalancı, şarlatan ve hakkı hakikati örten) olacaktır" hadisiyle istişhad edilerek izah edilmiştir.[250]

9- الذال: Zâl

a- ذمم kınamak, eleştirmek, ayıplamak, azarlamak ve zemmetmek anlamlarına gelen kelime[251] "ما يذهب عني مذمة الرضاع ؟ فقال : غرة : عبد أو أمة" "benden emzirme yükünü (üzerimdeki emzirmeden doğan hakkı) giderecek olan nedir ? Allah Rasûlü (sav) dedi ki; köle yahut cariye (vermendir) Hadisiyle " üzerine geçen hak" anlamında kullanılarak delillendirilmiştir.[252]

b- ذرب bıçak, kılıç keskin olmak, bozulmak, kötüleşmek, kötü, kırıcı ve küfürlü konuşmak, akıcı ve düzgün konuşmak gibi anlamlara gelen kelime[253] " قال يا رسول الله إني رجل ذَرِبُ اللِّسانِ" (Huzeyfe) Rasûlullah'a (sav) dedi ki: ' ben şüphesiz kırıcı ve küfürlü konuşan bir adamım" hadisiyle açıklanmıştır.[254]

---

[246] Ebû Dâvud, Sunen, K. Es-salât, 63 B. er-Raculu Yeummu'l-Qavme, s:123, (no:593
[247] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 2, s: 1411
[248] Muslim, Sahîh, K.ez-Zuhdu ve'r- Rakâik, 8 B. Uqûbetu men ye'muru bi'l-ma'rûf, s: 1463, (no:7377)
[249] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 2, s: 1330
[250] Muslim, Sahîh, Mukaddime, 4 B. Fi'z-Zuafâi ve'l-Kezzâbîn, s:15, (no:16)
[251] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1517
[252] Tirmizi, Sunen, K. Er-Razâa, 6 B. Mâ câe Mâ Yuzhibu Mezemmete'r- Razâ'a, s: 205, (no: 1153)
[253] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1492
[254] İbn Mâce, Sunen, K.el-Edeb, 58 B. Fazlu'l-Amel, s:408, (no:3817); Ahmed b. Hanbel, s:1733, No:23729

c- ذعر korkutmak, ürkütmek, dehşete düşürmek anlamlarına gelen bu kelime[255] ‘‘اذْهَبْ فَأْتِنِي بِخَبَرِ الْقَوْمِ وَلَا تَذْعَرْهُمْ عَلَيَّ’’ (Huzeyfe anlatıyor; ahzâb-hendek- savaşı gecesi Rasûlullah (sav) bana dedi ki) git ve bana kavimden (kureyş’den) bir haber getir, ve onları ürkütme (onları aleyhime kışkırtma)” hadisi delil gösterilerek açıklanmıştır.[256]

d- ذمر den dolayı şikayet etmek, homurdanmak, söylenmek, yakınmak, teşvik ve teşci’ etmek, kızmak anlamlarına gelen kelime[257] قال يوم الفتح : حبذا يوم الذمار (Ebu Sufyân Mekke’nin fetih günü) ; ne kadar da güzel ! Bu gün (korunması gereken şeyleri korumak için) savaşmak günüdür” hadisinde ‘ korunması gereken şeyler için çaba sarfetmek anlamında kullanılmıştır.[258]

10- الراء: Râ

a- رغم zelil olmak, boyun eğmek, istemeyerek kabul etmek anlamlarına gelen kelime[259] ‘‘ أنه عليه السلام قال : رغم أنفه رغم أنفه رغم أنفه قيل من يا رسول الله ؟ قال : من أدرك أبويه أو أحدهما حيا ولم يدخل الجنة’’ “Peygamber (sav) şöyle buyurdu: Yazıklar olsun o kimseye, yazıklar olsun o kimseye, yazıklar olsun o kimseye. (Ashâb tarafından) denildi ki: Ya Rasûlallah, kimdir o? Hazreti Peygamber: O kimsedir ki, yanında ana-babasına yahut bunlardan birine ihtiyarlık erişmiş de Cennete girememiştir dedi.” hadisi istişhad edilerek açıklanmıştır.[260]

b- رغا sabun köpürmek, köpük çıkarmak, çok konuşmak, deve böğürmek anlamına gelen kelime[261] ‘‘لَا يَنَالُ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنْهَا شَيْئًا إِلَّا جَاءَ بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَحْمِلُهُ عَلَى عُنُقِهِ بَعِيرٌ لَهُ رُغَاءٌ’’ “Allah'a yemin ederim ki, sizden biriniz o sadakadan bir şey ele geçirirse kıyamet gününde onu (böğürmesi olan bir deve) boynunda taşıyarak getirecektir.[262]

---

[255] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1502
[256] Muslim, Sahîh, K. El-Cihâd ve's- Siyer, 38 B. Ğazvetu'l-Ahzâb, s:905,(no:4532)
[257] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1515
[258] Buhârî, Sahîh, K. El-Meğâzi, 48 B. Eyne Rakkeze'n-Nebiyyu, s:809, (no:4280)
[259] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1683
[260] Muslim, Sahîh, K. El-Birru ve's-Sıle, 3 B. Rağıme Enfu Men Edrake, s:1265, (no:-6405-6406-6407)
[261] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1684
[262] Muslim, Sahîh, K. El-İmâra, 60 B. Tahrîmu Hedâyâ'l-Ummâl , s:932, (no:4631)

c- ربق hayvanı kement veya ip ile bağlamak anlamındaki kelimenin[263] mastarı من فارق الجماعة قيد شبر فقد خلع ربقة الإسلام من عنقه" kim cemaatten (sünnetten) bir karış olsun ayrılırsa, İslam bağını, kemendini boynundan çıkarmış demektir" hadisi ile izah edilmiştir.[264]

d- رتج kapıyı kilitlemek, sıkıca kapatmak, sürgülemek anlamlarına gelen kelime[265] إن أبواب السماء تفتح ولا ترتج "gökyüzünün kapıları (güneşin batışıyla birlikte) açılır ve (öğle namazına kılıncaya kadar) kapatılmaz" hadisiyle istişhad edilerek açıklanmıştır.[266]

e- رَبَا artmak, fazlalaşmak, çoğalmak, yaranın şişmesi, kabarmak, -i aşmak, -den daha çok olmak anlamlarına gelen kelime[267] " الفردوس رَبْوة الجنَّة " Firdevs, cennetin zirvesi (en yüksek yeri)'dir" hadisi delil olarak kullanılarak anlatılmıştır.[268]

11- الزا ي: Zâ

a- زبد yağı çıkarmak için sütü çalkalamak, sallamak, doyurmak, hediye vermek anlamlarına gelen kelime[269] فإني نهيت عن زبد المشركين " ben , müşriklerden gelen hediyeyi kabulden men olundum" hadisiyle izah edilmiştir.[270]

b- زبن tepmek, tekmelemek, itmek anlamına gelen kelimenin müfâale bâbı " malın miktarını belirlemeden satma" anlamında[271] نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم عَنِ الْمُزَابَنَةِ "Rasûlullah (sav) ağaçtaki yaş meyveyi (tahmin ederek) kuru hurma karşılığı satın almayı nehyetti" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[272]

c- زلع el yada ayak çatlamak, yarılmak, yara tekrar açılmak, mikrop kapmak anlamlarına gelen kelime[273] " كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يُصلّى حتى تَزْلَعَ قَدماه

---

[263] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1570
[264] Tirmizi, Sunen, K. El-Edeb, 78 B. Mâ câe Fî Meseli's-Salâti, s:458, (no:2863)
[265] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1575
[266] Ahmed b. Hanbel, No: 23929 s:1749
[267] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1573
[268] Tirmizi, Sunen, K.Tefsîru'l- Kur'ân, 23 B. Min Sûrati'l-Mu'minîn, s:504, (no:3174)
[269] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1803
[270] Tirmizi, Sunen, K. Es-Siyer, 24 B. Fî Kerâhiyyeti Hedâyâ, s:277, (no:1577)
[271] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1809
[272] Buhârî, Sahîh, K. El-Buyû', 82 B. Bey'u'l-Muzâbene, s:408, (no:2183)
[273] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1852

Rasûlullah (sav) ayakları çatlayıncaya (yarılıncaya) kadar namaz kılardı" hadisiyle istişhad edilerek izah edilmiştir.[274]

12- السين: Sîn

a- سئم bir şeyden sıkılmak, bıkmak, usanmak anlamına gelen kelimenin bıkkınlık ve usanma anlamında ki[275] mastarı " السَّأْمُ : أن اليَهود دَخَلُوا على النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا عليكم فقالت عائشةُ . عليكم السَّأْم واللَّعنةُ" " Yahudiler Hz. Peygamberin yanına geldiler ve (selam verirmiş gibi) 'es-sa'mu aleyke" dediler. Bunun üzerine Hz. Âişe 'ölüm ve lanet sizin üzerinize olsun' dedi" hadisinde ölüm anlamında kullanılmış ve hadis buna delil olarak zikredilmiştir.[276]

b- سبر yoklamak, denemek, tecrübe etmek, derinlemesine incelemek, araştırmak anlamlarına gelen[277] kelimenin türevlerinden, üzerine yazı yazılan levha anlamına gelen سَبُّورَةٌ kelimesi "لا بأسَ أن يُصَلّيَ الرجُل وفي كُمّه سَبُّورَةٌ" kişinin kolunda bir yazı levhasıyla namaz kılmasında beis yoktur" hadisi ; şiddetli soğuk anlamına gelen سبرة kelimesi ise "إسباغ الوضوء في السبرات eksiksiz ve tam bir abdest şiddetli soğukta alınan abdesttir" hadisi delil gösterilerek açıklanmıştır.[278]

c- سقب Sad harfiyle صقب şeklinde olduğu da ifade edilen kelime yakınlaşmak ve komşu anlamlarında[279] "الجار أحق بسقبه komşu bitişiğindekine daha layıktır (komşu komşuya en haklı bir şifî'dir)" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[280]

13- الشين: Şîn

a- شاه çirkin olmak, şekli yada görünüşü bozulmak anlamına gelen kelime[281] النبي صلى الله عليه وسلم أنه رَمَى المشركين يومَ حُنين بكفٍّ من حَصى وقال: شاهت الوجوهُ " Nebi (sav) Huneyn savaşı günü bir avuç çakıl taşını müşriklere attı ve "(Bugün) yüzler

[274] Nesâî, Sunen, K. Qıyâmu'l-Leyli ve Tatavvuu'n-Nehâr, 17 B. İhtilâfu Alâ Âişe, s: 418, (no: 1641)
[275] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1907
[276] Buhârî, Sahîh, K. İsti'zân, 22 B. Keyfe'r-Raddu Alâ, s:1204, (no:6256)
[277] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 1920
[278] İbn Ebî Şeybe, Musannef, c: 1, s:15, no:45; Diğer hadis aynı eserde - وفي كمه الألواح- lafzıyla mevcuttur
[279] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 3, s: 2036
[280] Buhârî, Sahîh, K. Eş-Şuf'a, 2 B. Arzu'ş-Şuf'a, s:420, (no:2258)
[281] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 4, s: 2365

karardı (çirkinleşti, pisleşti, kahrolsun) dedi" hadisiyle istişhad edilerek açıklanmıştır.[282]

b- شظي yarılmak, ayrılmak, bölünmek, kabarmak, şişmek, ölünün şişmesi, anlamlarına gelen bu kelime[283] " يَعْجَبُ ربُّك من راعٍ في شَظِيَّة يُؤَذِّن ويُقيم الصَّلاةَ bir dağın tepesinde koyun güden, (tek başına) ezan okuyup namaz kılan bir çoban, Rabbinin çok hoşuna gider(ondan razı olur)" hadisiyle açıklanmıştır.[284]

c- شخب kan, süt, su gibi sıvılar sesli bir şekilde akmak anlamındaki kelime[285] يشخُب فيه مِيزَابانِ من الجنَّة " orada cennetten çıkan iki oluk gürül gürül akar" hadisi ile istişhad edilerek izah edilmiştir.[286]

d- شجن üzüntü, keder, tasa, dal, bölüm, şube, kısım anlamlarına gelen kelime[287] " الرَّحِمُ شُجْنَة من الرَّحمن merhamet Allah'ın rahman isminin bir eseridir (bir şubesidir)" hadisi ile açıklanmıştır.[288]

14- الصاد : Sâd

a- صلا kızartmak, ateşte yumuşatmak, ateşte ısıtmak anlamlarına gelen kelime[289] أنه أُتي بشاة مَصْلِيةٌ " O (Ammâr b. Yâsir) kızarmış bir koyun getirdi" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[290]

b- صبأ din değiştirmek, bir dini terk edip başka bir dine girmek, dişin çıkması, dönmek, bir şeyden bir şeye geçmek anlamlarına gelen kelime[291] كانو يقولون لمَّا أسْلَمُوا : صَبأْنا صَبَأْنا "(Halid b. Velid'in daveti ile İslam dinini kabul eden 'Benî Cezîme' kabilesi) Müslüman olmalarından sonra (Müslüman olduk yerine) 'dinimizden döndük' diyorlardı" hadisi ile istişhad edilerek açıklanmıştır.[292]

---

[282] Muslim, Sahîh, K. El-Cihâd ve's- Siyer, 30 Fî Ğazveti Huneyn, s:899, (no:4511)
[283] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 4, s: 2268
[284] Ebû Dâvud, Sunen, K. es-Salât, 273 B. el-Ezânu fi's-Sefer, s:227, (no:1203)
[285] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 4, s: 2210
[286] Muslim, Sahîh, K. El-Fezâil, 9 B. İsbâtı Havzı'n-Nebî, s:1151, (no:5883)
[287] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 4, s: 2202
[288] Buhârî, Sahîh, K. El-Edeb, 13 B. Men Vesale Vesalehu'l-lâh, s:1161(no:- 5988)
[289] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 4, s: 2491
[290] Tirmizi, Sunen, K. Es-Savm, 3 B. Mâ câe Fî Kerâhiyyeti, s:133, (no:686)
[291] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 4, s: 2385
[292] Buhârî, Sahîh, K. El-Meğâzî, 58 B. Ba'su'n-Nebiyyi, s.819, (no:4339)

c- صرر hapsetmek, menetmek, parayı çanta veya keseye koymak, saklamak, nikahlanmayı terk etmek, evlenmeyip kendini Allah'a adamak anlamlarına gelen kelime[293] لا صَرُوَرَة في الإسلام "İslam'da ruhbanlık yoktur" hadisi delil gösterilerek açıklanmıştır.[294]

d- صفد bağlamak, birleştirmek anlamına gelen kelime[295] "نَهى عن صلاة الصَّافِدِ (Hz. Peygamber (sav)) ayaklar birleştirilmiş olarak namaz kılmaktan nehyetti" hadisi ile açıklanmakla beraber zikredilen hadis hiçbir kaynakta geçmemektedir.[296]

15- الضاد: Dâd

a- ضوا ses çıkarmak, gürültü yapmak anlamlarına gelen[297] kelimenin türevlerinden olan لا تضووا kelimesi "اغتربوا لا تضووا" " yakınlarınızla (akrabalarla) değil, gariplerle (akrabanız olmayanlarla evleniniz) hadisinde "evlenmeyin" anlamında kullanılmış ama söz konusu hadis kaynaklarda bulunamamıştır.[298]

b- ضاع kaybolmak , yok olmak, telef olmak, boşa gitmek, kaybetmek gibi anlamlara gelen kelime[299] أنه نهى عن إضاعة المال " (Hz. Peygamber (sav)) malın Allah'ın rızası dışında harcanmasından nehyetti" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[300]

c- ضبب ter, kan, sıvı yavaşça akmak, kapıya sürgü takmak, eliyle tutmak, kavramak, bir şeyi gizlemek, içinde tutmak, içermek, saklamak, muhafaza etmek anlamlarına gelen kelime[301] فغضب القاسم وأضب عليها " bunun üzerine Kasım kızdı, sinirlendi ve (Hz. Aişe'ye) tavır takındı (kinlendi)" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[302]

---

[293] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 4, s: 2431
[294] Ebû Dâvud, Sunen, el-Menâsik, 3 B. Lâ Sarûrate Fî'l-İslâm, s:324, (no:1729)
[295] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 4, s:2457
[296] İbnu'l-Esîr, En-*Nihâye*, c: 3, s:35
[297] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 4, s:2622
[298] İbnu'l-Esîr, *En-Nihâye*, c: 3, s:105
[299] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c: 4, s:2625
[300] Buhârî, Sahîh, K. Ez-Zekât, 18. Bab, s: 278 ve K. Husûmât, 3. Bab, s:453
[301] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, s:2543
[302] Muslim, Sahîh, K. El-Mesâcid, 69 B. Kerâhiyyetu's-Salâti Fî Hazrati't-Taâmi, s:259, (no:1133)

16- الطاء: Tâ

a- طهم etli ve dolgun olmak, tombul olmak, toplu veya dairesel olmak anlamlarına gelen kelime[303] لم يكن بالمُطهم ولا بالمُكلثم " (Hz. Ali'nin (ra) Hz. Peygamberi (sav) vasfettiği gibi) O, etine dolgun tıknaz), tombul (yüzlü) olmadı (değildi)" hadisi ile delillendirilerek açıklanmıştır.[304]

b- طبب mahir olmak, usta olmak, vakıf olmak, tedavi etmek, kabiliyetli olmak, sihre maruz kalmak anlamlarına gelen kelime[305] أنه احْتَجَم حين طُبَّ " (Hz. Peygamber (sav)) büyüye maruz kaldığı zaman hacamat yaptırdı" hadisinde "büyü yapmak, büyüye maruz kalmak anlamlarında kullanılmış ise de söz konusu hadis, kaynaklarda bulunamamıştır.[306]

c- طرق kapı çalmak, demir dövmek, çekiçlemek, gece gelmek anlamlarına gelen kelime[307] zekatla ilgili فيها حقة طروقة الفحل " (deve sayısı kırk altıya ulaştığında) bir güçlü binek vermek gerekir" hadisi ile istişhad edilerek izah edilmiştir.[308]

17- الظاء: Zâ

a- ظأر süt annelik yapmak anlamındaki kelime[309] إنَّ له ظِئراً في الجنَّة " (Hz. Peygamber Hz. İbrahim (as) zikrederek) O'nun için cennette bir sütannesi vardır" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[310]

b- ظنن zannetmek, varsaymak, sanmak, -duğunu düşünmek, -e inanmak, -den şüphelenmek, -i suçlamak, itham etmek anlamlarına gelen kelime[311] لا تَجُوز شهادَةُ "

[303] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, s:2715
[304] Tirmizi, Sunen, K. El-Menâkıb, 8. Bâb, s: 571, (no:3638)
[305] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, s:2631
[306] İbnu'l-Esîr, *En-Nihâye*, c: 3, s:110
[307] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, s:2662
[308] Buhârî, Sahîh, K. Ez-Zekât, 38 B. Zekâtu'l-Ğanem, s:283, (no:1454), Tirmizi, Sunen, K. Fezâilu'l-Cihâd, 5 B. Mâ câe Fî Fazli'l-Hıdmeti, s:284, (no: 1626,1627)
[309] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, s:2741
[310] Buhârî, Sahîh, K. El-Cenâiz, 43 B. Kavlu'n-Nebiyyi, s: 254, (no:-1303)
[311] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, s:2763

ظَنِين” “ güvenilmeyen ve itham edilen (töhmetli) kişinin şahitliği caiz olmaz” hadisi delil gösterilerek açıklanmıştır.[312]

c- ظلل olmak, gündüz vakti olmak, yapmaya devam etmek, yapmayı sürdürmek anlamlarına gelen[313] kelimeden müştak olan الظل kelimesi “ الكافر يسجد لغير الله وظله يسجد لله” “ Kafir Allahtan başkasına secde eder (edebilir ancak) gölgesi Allah’a (cc) secde eder” hadisi ile istişhad edilerek açıklanmaya çalışılmış fakat kullanılan hadis, kaynaklarda bulunamamıştır.[314]

18- العين: Ayn

a- عسب at veya aygır gibi hayvanların kuyruk kemiği anlamına gelen kelime[315] نَهَى النبي صلى الله عليه وسلم عن عَسْبِ الفَحْل “ (İbn Ömer’den (ra) naklediliyor -Nebî (sav) damızlık erkek hayvana dişiyi dölletme ücretinden nehyetti” hadisi ile istişhad edilerek açıklanmıştır.[316]

b- عفر bir şey toza toprağa bulamak/bulanmak anlamına gelen kelime[317] ثم رفع رسول الله صلى الله عليه وسلم يده حتى إنا لننظر إلى عفرة إبطيه “ Ebû Humeyd anlatıyor; Daha sonra Rasûlullah (sav) elini o kadar kaldırdı ki, onun koltuk altı beyazlığını görebiliyorduk” hadisiyle istidlal edilerek açıklanmıştır.[318]

c- عتد hazır olmak, hazırlanmak, cisimleştirmek, maddeleştirmek, şekillendirmek anlamlarına gelen kelime[319] وقد بَقي عِنْدي عَتُودٌ“ (Hz. Peygamberin (sav) bir sürüyü taksimi sırasında Ukbe b. Amir) bana bir adet oğlak (keçi yavrusu) düştü” hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[320]

---

[312] Tirmizi, Sunen, K. Eş-Şehâdât, 2 B. Mâ câe Fî men Lâ Tecûzu Şehâdetuhû, s: 379, (no:2298)
[313] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, s:2754
[314] İbnu'l-Esîr, *En-Nihâye*, c: 3, s:159
[315] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, s:2935
[316] Buhârî, Sahîh, K. El-İcâra, 21 B. Asbi'l-Fahli, s: 426, (no:2284)
[317] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, s:3009
[318] Buhârî, Sahîh, K. El-Eymân ve'n-Nuzûr, 3 B. Keyfe Kânet Yemîn, s:1267, (no:6636)
[319] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:4, s:2794
[320] Muslim, Sahîh, K. El-Edâhî, 2 B. Sinnu'l-Udhıye, s:991, (no:4977)

19- الغين: Ğayn

a- غرر kandırmak, aldatmak, tehlikeye atmak, riske sokmak, tecrübesiz olmak, anlamlarına gelen kelime[321] ونهى رسول الله صلى الله عليه و سلم عن بيع الغَرَر '' Rasûlullah (sav) meçhul olan şeyin (riskli, aldatma amaçlı) satışını yasakladı" hadisi delil gösterilerek açıklanmıştır.[322]

b- غلط yanlış yapmak, hata yapmak, yanılmak anlamına gelen kelime[323] أنه نهى عن الغلوطات في المسائل ''(Rasûlullah (sav) tartışma konularında yanıltmacayı (safsatayı) yasaklamıştır" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[324]

c- غلل aldatmak, ihanet etmek, elini kelepçelemek, zincirlemek, anlamlarına gelen kelime[325] ثلاث لا يُغل عليهن قلب مؤمن '' üç şey vardır ki, mü'minin kalbi bu konularda aldanmaz (bu konularda kalbi hak üzeredir)" hadisi delil gösterilerek açıklanmıştır.[326]

20- الفاء: Fâ

a- فدح birine bir şey ağır gelmek, ağır yük yüklemek, anlamlarına gelen kelime[327] وعلى المسلمين ألاّ يتركوا مَفْدوحاً في فداء أو عقل '' Müslümanlar, gerek maddi (fidye, kefaret vs.) gerekse manevi (zihinsel) konularda ağır yük altında bırakılamaz" hadisi ve لكشفك الكرب الذي فدحنا '' bize ağır gelen sıkıntıyı gidermen için" hadisi ile istişhad edilerek izaha çalışılmışsa da söz konusu iki hadis de kaynaklarda bulunamamıştır.[328]

b- فرع saç veya boy uzun olmak, aşmak, geçmek, üstün olmak, üstünlük sağlamak, dağa çıkmak, tırmanmak, vadiye inmek anlamlarına gelen kelime[329] لا فرع ولا عتيرة

---

[321] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s:3233

[322] Muslim, Sahîh, K. El-Buyû', 2 B. Butlânu Bey'ı'l- Hasâti, s:736, (no:3699), Tirmizi, Sunen, K.el- Buyû', 18 B. Mâ câe Fî Kerâhiyyet, :218, (no:1230)

[323] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s:3282

[324] Ebû Dâvud, Sunen, K. El-İlm, 8 B. et-Tevekkî fî'l- Feteyâ, s:686, (no:3656); Ahmed b. Hanbel, Musned, s:1761, (no: 24087)

[325] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s:3286

[326] Tirmizi, Sunen, K. El-İlm, 7 B. Mâ câe Fi'l-Hassi, s:430, (no:2658)

[327] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s:3362

[328] İbnu'l-Esîr, *En-Nihâye*, c: 3, s:159

[329] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s:3394

"(İslam'da) ne fera' (cahiliye döneminde putperest Arapların putlar için kestikleri, devenin ilk yavrusu), ne de atîra (cahiliye döneminde putperest Arapların recebiyye dedikleri ve recep ayının ilk on gününde kestikleri kurban) vardır" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[330]

c- فتخ yaymak, döşemek, parmakların aralarını açmak, otururken ayak parmaklarını bükmek anlamlarına gelen kelime[331] أنَّه كَانَ إذا سَجَدَ جَافَى عَضُدَيْهِ عَنْ جَنْبَيْهِ، وفَتَخَ أصابع رِجلَيْهِ " Rasûlullah (sav) secde ettiği zaman adalelerini koltuk kısmından yana açardı. Ayaklarının parmaklarını da dik duruma getirirdi" hadisi ile istişhad edilerek izah edilmiştir.[332]

d- فزع bir şeyden birinden korkmak, ürkmek, uykudan uyanmak, bir şeye sığınmak, yardım istemek anlamlarındaki kelime[333] فافزعوا إلى الصلاة " (güneş ve ay tutulması halinde) namaza sığının (namazla yardım dileyin)" hadisi ile açıklanmıştır.[334]

21- القاف: Kaf

a- قتت yalan söylemek, koğuculuk etmek, azaltmak, insanları gizlice dinlemek anlamlarına gelen kelime[335] لا يَدْخُلُ الجَنة قَتَّات "koğucular asla cennete giremeyeceklerdir" hadisi ile istişhad edilerek açıklanmıştır.[336]

b- قصب hayvanı kesip parçalamak, ayıplayıp sövmek, kamış, köşk, büyük şehir anlamlarındaki kelime[337] أن جبريل قال للنبي صلى الله عليه وسلم " بَشِّرْ خديجةَ ببيْتٍ في الجنَّة من قصبٍ لا صَخَبَ فيه ولا نَصبَ "Hz. Cebrâil (as) Rasûlullah (sav)'a: "Hatice'yi, cennette, gürültü ve yorgunluk/çalışma bulunmayan, inciden mamul bir evle müjdele" dedi" hadisi delil gösterilerek açıklanmıştır.[338]

---

330 Buhârî, Sahîh, K. Akîka, 3 B. el-Feraı', s:1080, (no:5473); Muslim, Sahîh, K. El-Edâhî, 6 B. el-Fer'ı' ve'l-Atîra, s:996, (no:5009)

331 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s:3340

332 Nesâî, Sunen, K. Et-Tatbîk, 395 B. Fethu Esâbıı'r-Ricleyn, s:277, (no:1097)

333 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s:3410

334 Buhârî, Sahîh, K. Bed'u'l-Halk, 4 B. Sıfatu'ş-Şemsi ve'l-Kamer, s:615, (no:3203)

335 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s:3524

336 Buhârî, Sahîh, K. El-Edeb, 50 B. Mâ Yukrahu Mine'n-Nemîme, s:1171, (no:6056)

337 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s.3641

338 Buhârî, Sahîh, Menâkıbu'lEnsâr, 20 B. Tezvîcu'n-Nebiyyi, s:726, (no:-3819)

c- قذع sövmek, küfretmek, hakaret etmek, iftira etmek, kötülemek, bir şeyden men etmek, alıkoymak anlamlarına gelen kelime[339] من قال في الإسلام شعرا مقذعا فلسانه هدر ‘‘ İslam’da her kim küfürlü (hakaret içeren) şiir söylerse (yazarsa) dili heder olmuştur’’ hadisi ile istişhad edilerek izaha çalışılmışsa da söz konusu hadis kaynaklarda bulunamamıştır.[340]

22- الكاف: Kef

a- كبا tökezlemek, tereddüt etmek, dengesini kaybetmek, ayağı sürçmek, yüzüstü kapaklanmak, kabı boşaltmak, toz yükselmek, rengi solmak, matlaşmak, başarısız olmak anlamlarına gelen kelime[341] ما أحد عرضت عليه الإسلام إلا كانت له كبوة غير أبي بكر “Ben İslam’ı (Müslüman olmasını) teklif ettiğim herkeste bir tereddüt (zorlanma) gördüm. Ebu Bekr hariç (Zira o teklifim karşısında hiç tereddüt etmeden kabul etti)” hadisi delil gösterilerek izaha çalışılmıştır. Fakat bahis konusu hadis, hadis kaynaklarında bulunamamıştır.[342]

b- كبث misvak ağacının meyvesi anlamına gelen kelime[343] كنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم نجتني الكباث، فقال: "عليكم بالأسود، فإنه أطيب ‘‘ (Câbir ibn Abdillah anlatıyor) “Rasûlullah (sav) ile beraberdik ve misvak ağacının meyvelerini topluyorduk. (Rasûlullah (sav)) dedi ki: siyah (olanları) alınız, zira o daha güzeldir” hadisi delil gösterilerek açıklanmıştır.[344]

c- كتل hapsetmek, alıkoymak, toplamak, bir araya getirmek, yığmak, küme küme / top top yapmak anlamlarına gelen kelime[345] أنه أتي بمكتل من تمر ‘‘ (Rasûlullah (sav)) bir sepet hurma getirdi” hadisi ile istişhad edilerek izah edilmiştir.[346]

---

[339] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s:3559

[340] İbnu'l-Esîr, En-Nihâye, c: 4, s:29

[341] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s: 3814

[342] İbnu'l-Esîr, *En-Nihâye,* c: 4, s:145

[343] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s: 3805

[344] Buhârî, Sahîh, K. El-Et'ıme, 50 B. el-Kebâsu ve huve Semeru'l-Erâk, s:1076, (no:5453); Muslim, Sahîh, K. El-Eşribe,29 B. Fazîletu'l-Esvedi Mine'l-Kebâs, s: 1034, (no:5243)

[345] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s: 3822

[346] Buhârî, Sahîh, K. Es-Savm, 29 B. İzâ Câmea Fî Ramazân, s:367, (no:1935)

23- اللام: Lâm

a- لأم yarayı sarmak, bandajlamak, tamir etmek, lehim yapmak, yapıştırmak, birini alçaklıkla nitelemek gibi anlamlara gelen kelime[347] يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنِّي رَجُلٌ ضَرِيرُ الْبَصَرِ شَاسِعُ الدَّارِ وَلِي قَائِدٌ لَا يُلَائِمُنِي فَهَلْ لِي رُخْصَةٌ أَنْ أُصَلِّيَ فِي بَيْتِي "Ey Allah'ın Rasûl'ü, ben gözleri görmeyen, evi (mescide) uzak bir adamım. Ve bana rehberlik yapmayan bir hizmetkârım var. Benim, evimde namaz kılmam için ruhsat var mı ?" hadisi delil gösterilerek açıklanmıştır.[348]

b- لأي ağır davranmak, oyalanmak, ağırdan almak, hapsolmak anlamlarına gelen kelime[349] مَن كان له ثلاث بَنَات فَصَبر على لأَوَائِهِنَّ كَنّ له حِجاباً من النار " üç kız çocuğuna sahip olup onların sıkıntı ve zorluklarına katlanan kişinin cehennemle arasında engel vardır" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[350]

c- لعثم tereddüt etmek, duraksamak, yavaş davranmak, ihtiyatlı olmak anlamlarına gelen kelime[351] فإنه لم يتلعثم " (Hz. Ebu Bekir'den bahisle, kendisine İslam dini teklif edildiğinde) O hiç tereddüt etmedi (İslam'ı hemen kabul etti)"[352] hadisi delil gösterilerek izah edilmişse de, söz konusu hadis kaynaklarda bulunamamıştır. Hadis لم يتلعثم lafzı olmaksızın çeşitli kaynaklarda geçmektedir.

24- الميم: Mîm

a- مرق ok saplanmak, batmak, delip geçmek, -den ok gibi fırlamak, -den çıkmak, inkar etmek gibi anlamlara gelen kelime [353] يمرقون من الدِّين كما يمرق السهم من الرمية "Onlar, okun avı delip çıkışı gibi dinden çıkıyorlar" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[354]

---

[347] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s: 3976

[348] Ebû Dâvud, Sunen, K. Es-Salât, 46 B. et-Teşdîd Fi Terki'l-Cemâa, s:116, (no:552); Ahmed b. Hanbel, Musned, s:1085(no:15571)

[349] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s: 3978

[350] Ahmed b. Hanbel, Musned, s:662, (no:8406)

[351] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:5, s: 4041

[352] İbnu'l-Esîr, *En-Nihâye*, c: 4, s:253

[353] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, s: 4185

[354] Buhârî, Sahîh, K. İstitâbetu'lMurteddîn, 6 B. Katlu'l-havârici ve'l-Mulhıdîn, s:1322, (no:6930)

b- مجج sıvıyı tükürmek, tükürerek çıkarmak, dışarı püskürtmek, hoş olmayan söz söylemek anlamlarına gelen kelime[355] أنه رأى في الكعبة صورَةَ إبراهيم فقال : مُرُوا المُجّاج يُمَجْمِجُون عليه "(Rasûlullah (sav)) Kâbe'de İbrahim'in resimlerini gördü ve dedi ki: katiplere gidin bunu (resmi) karalasınlar (belirsiz hale getirsinler)" hadisi ile açıklanmıştır. Ancak söz konusu hadis hiçbir kaynakta bulunamamıştır.[356]

c- محش yanmak, cildin yanarak kemiklerin ortaya çıkması anlamına gelen kelime[357] "يَخرُجُ قومٌ من النار قد امْتَحَشوا insanlar, derileri yanmış kemikleri ortaya çıkmış olarak ateşten çıkarlar" hadisi ile istişhad edilerek açıklanmıştır.[358]

25- النون: Nûn

a- نجش yaymak, ifşa etmek, harekete geçirmek, kışkırtmak, ayrıştırmak, ayaklandırmak anlamlarına gelen kelime[359] "أنه نَهى عن النَّجْشِ في البيع alışverişte bir malı överek satmaya çalışmak, bir malı kötüleyerek diğer bir mala yönlendirmek (Rasûlullah (sav)) tarafından nehyedilmiştir" hadis ile istişhad edilerek açıklanmıştır.[360]

b- نخع burun veya boğazdakini dışarı çıkarmak, sümkürmek, tükürmek, hayvanı iliğini kesecek şekilde boğazlamak anlamlarına gelen kelime[361] النُّخاعةُ في المسجد خطيئة " (Hz. Peygamberin mü'minin iyi ve kötü fiillerinden bahsettiği hadisinde, mü'minin kötü bir fiilini nitelerken- mescitte tükürmek hatadır" hadisi delil gösterilerek açıklanmıştır.[362]

c- نفض bir şeyi veya tozu silkelemek, çırpmak, elbise ve halı silkmek, üzerindekileri düşürmek için ağacı silkelemek, rengi solmak, rengi uçmak, kül dökmek,

---

355 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, s: 4137

356 İbnu'l-Esîr, *En-Nihâye*, c: 4, s:297

357 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, s: 4144

358 Buhârî, Sahîh, K. Er-Rikâk, 52 B. es-Sırâtu Cisru Cehemnem, s:1257, (no:6573); Muslim, Sahîh, El-İman, 82 B. İsbâtu'ş-Şefâati, s:114, (no:345)

359 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, s: 4353

360 Muslim, Sahîh, K. El-Buyû', 4 B. Tahrîmu Bey'ı'r-Raculi, s:738, (no:3706-3709)

361 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, s: 4378

362 Muslim, Sahîh, K. el-Mesâcid ve Mevâzı'ı's-Salâti, 13 B. en-Nehyu Ani'l-Basâk fî'l-Mescidi, s:257, (no:1120)

hastalıktan kurtulup kalkmak, iyileşmek, atlatmak anlamlarına gelen kelime[363] أنه كان يمر بالشعب من مزدلفة فينتفض ويتوضأ " (Abdullah b. Ömer, tıptı Hz. Peygamber'in (sav) yaptığı gibi (Arafat tan) müzdelife'ye giderken iki dağ arasına uğrar, hacetini giderir ve abdest alırdı" hadisi ile izah edilmiştir.[364]

26- الواو: Vâv

a- وكأ yaslanmak, dayanmak , destek almak anlamına gelen kelime[365] قال النبي صلى الله عليه وسلم لا آكُلُ مُتَّكِئاً " Nebî (sav) buyurdu ki (bir yere, bir şeye) yaslanarak yemek yemem" hadisi ile istişhad edilerek izah edilmiştir.[366]

b- وأد kız çocuğunu diri diri toprağa gömmek, hak/özgürlük bastırmak, sındırmek, sınırlamak anlamlarına gelen kelime[367] أنه نَهى عن وَأْدِ البَنَات "Nebî (sav) kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesini yasakladı" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[368]

c- وثق sağlam olmak, güçlü olmak, yerinde/sabit olmak, -den emin olmak, kuşkusu olmamak, -e güvenmek, itimat etmek, doğruluğuna itibar etmek anlamlarına gelen kelime[369] ولقد شَهِدْتُ مع رَسول اللَّه صلى اللَّه عليه وسلم لَيْلَة العَقَبَةِ حين تَوَاثَقْنا على الإسلام " (Ka'b b. Mâlik anlatıyor) Andolsun ki ben. Akabe gecesinde, İslam dini üzerinde sebat edeceğimize dair söz verdiğimiz zaman Hz. Peygamber'le berberdim".[370] Hadisi ile teyid edilmiştir.

27- الهاء: Hâ

a- هتر küfretmek, birinin namusuna sövmek, ahmak olmak, kendisine sövülmesi ve başkalarına sövmesi pek de umurunda olmamak anlamlarına gelen kelime[371]

---

363 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6 s: 4506

364 Buhari, Sahîh, K. El-Hacc, 93. B. En-Nuzûl Beyne Arafa ve Cem', s:321, (no: 1668)

365 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6 s: 4904

366 Buhâri, Sahîh, K. Et'ıme, 13 B. el-Eklu Muttekien, s:1068, (no:5398)

367 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6 s: 4745

368 Buhârî, Edebu'l-Mufred, tah. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, (Kahire, el-Matbaatu's-Selefiyye, 1375 h.), 139. B. el-Buhl, s: 84, (no:297); Ahmed b. Hanbel, No:18422, s: 1329

369 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6 s: 4764

370 Buhârî, Sahîh, K. Menâkıbu'l-Ensâr, 43 B. Vufûdu'l-Ensâr İle'n-Nebiyyi, s:738, (no:3889)

371 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6 s: 4661

المستبان شيطانان يتهاتران ويتكاذبان "birbirlerine küfredenler, yalan söyleyen, hakaret eden ve saçmalayan iki şeytandırlar" hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[372]

b- هبا Toz vb. kalkmak, yavaşça yürümek, kaçmak, kaçıp gitmek, ölmek anlamlarına gelen kelime[373] وإن حال بينكم وبينه سحاب أو هبوة فأكملوا العدة (Ramazan ayının başlangıcı ve bitişi ile ilgili) " eğer (ay, hilal) ile aranıza bulut yahut toz bulutu girerse süreyi tamamlayın" hadisi ile açıklanmaya çalışılmıştır.[374] Ancak söz konusu hadis kaynaklarda – هبوة- yerine – ظُلْمَةٌ, غيابة, ظلة, kelimeleri kullanılarak ifade edilmiştir.[375] Dolayısıyla hadis, gerek Lisânu'l-Arab'da gerek en-Nihâye fî Garîbi'l-Eser'de geçtiği şekliyle hiçbir hadis kaynağında bulunamamıştır.

c- هتت güzel , düzgün akıcı konuşmak, çok konuşkan ve hafifi tabiatlı olmak[376] كان عمرو بن شعيب وفلان يهتان الكلام "Amr b. Şuayb ve falan kişi çok konuşurlardı / konuşmalarını akıcı ve hızlı yaparlardı" hadisi ile istişhad edilerek izah edilmiştir. Fakat söz konusu hadis kaynaklarda bulunamamıştır.[377]

28- الياء:Yâ

a- يمم denize atılmak, deniz taşıp sahili kaplamak, bir yere yönelmek, -e yöneltmek anlamlarına gelen kelime[378] ما الدنيا في الآخرة إلا مِثْلُ ما يَجْعَلُ أَحدُكم إِصْبَعه في اليَمِّ فلْيَنْظُرْ بِمَ تَرْجِعُ "Âhirete göre dünya, sizden birinizin parmağını denize daldırmasına benzer. O kişi parmağının ne kadarcık bir su ile döndüğüne baksın." Hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[379]

---

372 Buhârî, Edebu'l-Mufred, 201 B. el-Mustebbâni Şeytânâni, s:115, (no: 427-428); Ahmed b. Hanbel, Musned, s:1260, (no: 17622)
373 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6 s: 4609
374 İbnu'l-Esîr, *En-Nihâye*, c: 5, s:241
375 Nesâî, Sunen, K. es-Sıyâm, 37 B. Sıyâmu Yevmi'ş-Şekk , s:535,(no:2185)
376 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, s: 4610
377 İbnu'l-Esîr, *En-Nihâye*, c: 5, s:242
378 İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, s: 4966
379 İbn Mâce, Sunen, K. Zuhd, 3 B. Meselu'd-Dunyâ, s:445, (no:4108)

b- يوح güneşin isimlerinden biridir. Bir diğeri ise براح ‘dır.[380] Kelime هل طلعت يوح “(Hz. Hasan (ra)) güneş doğdu mu?” Hadisi ile izah edilmiştir. Fakat bu hadis kaynaklarda bulunamamıştır.[381]

c- يعر / يُعَار koyunun / keçinin bağırması, melemesi, kurt/ aslan avlarken kapana konulan koyun/keçi anlamına gelen kelime[382] لَا يَأْتِيَنَّ أَحَدُكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِشَاةٍ يَحْمِلُهَا عَلَى رَقَبَتِهِ لَهَا يُعَار “Sakın sizden hiçbiriniz kıyamet günü (zekâtını vermediği) davarını omuzunda bağırır hâlde taşıyıp gelmesin” hadisi delil gösterilerek izah edilmiştir.[383]

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Arap sözlükçülüğünde istişhad, olmazsa olmaz bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu uygulamanın keyfiyeti hususunda zaman zaman farklı görüşler serdedilse de hemen her müellif, az ya da çok istişhad’a müracaat etmiştir. Bu müracaatın, bazen Kur’ân-ı Kerîm’le, bazen hadis-i Şeriflerle bazen şiir ve nesirle bazen de mesellerle tezahür ettiği müşâhede edilmektedir. Yukarıda verilen örnekler, kadim Arapça sözlüklerden Lisânu’l-Arab’da kelimelerin anlamları ve bu anlamları teyid etmek için hadislerin nasıl kullanıldığı konusunda bizlere bazı fikirler vermektedir. Müellif önce kelimenin anlamını verdikten sonra bütün türevlerini zikretmekte, ayrıca kelimeyi izah babından diğer birçok dilbilimcilerden ve her bir türev için de eğer varsa mutlaka hadislerden bir örnek vermektedir.

Lisânu’l-Arab dışında, Arap sözlük geleneğinde hadisleri delil olarak kullanan başka sözlükler de vardır. Bunlar arasında özellikle Kitabu’l-Ayn (Halil b. Ahmed (h.100-175)), Cemheratu’l-Luğa (İbn Dureyd (h.223-321)), Esâsu’l-Belâğa (ez-Zemahşerî (ö:538)), Tâcu’l-Luğa ve Sıhâhu’l-Arabiyye “es-Sıhâh” (el-Cevherî (ö:393)), el-Misbâhu’l-Munîr fî Garîbi Şerhı’l-Kebîr (el-Feyyûmî (ö:770)), Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs (ez-Zebîdî (ö:1145)), el-Mu’cemu’l-Vasît (Mucemma’ul-Luğati’l-Arabiyye), Tehzîbu’l-Luğa (İbn Sîde (h.399-458)), Mu’cemu Mekâyîsu’l-Luğa (İbn Fâris (ö:395)) sayılabilir. Ancak İbn Manzûr’un Lisânu’l-Arab’ı hadislerle istişhad konusunda diğer sözlüklere nazaran oldukça zengindir. Gerek Lisânu’l-Arab gerekse diğer kadim sözlüklerde hadislerle istişhadı kendilerine metot olarak benimseyen ve

[380] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, s: 4974
[381] İbnu’l-Esîr, *En-Nihâye*, c: 5, s:303
[382] İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c:6, s: 4961
[383] Buhârî, Sahîh, K. Ez-Zekât, 2 B. el-Bey’ati Alâ îtâi’z-Zekâti, s:273, (no:1402)

eserlerinde hadislere az veya çok yer veren bu müellifler maalesef zikrettikleri hadisleri nerden aldıklarını, onlara nasıl ulaştıklarını belirtmemişlerdir. Hal böyle iken özellikle hadis ilminde çok önemli olan sözün kaynağı meselesi maalesef bütün bu sözlüklerde ihmal edilmiştir.

İnceleme fırsatı bulduğumuz Arapça sözlüklerin hemen hepsi yirminci asırdan sonra basılmış nüshalardan oluşmaktadır. Bu sözlükler bazı kişi veya kurumlar tarafından incelenerek düzenlenmiş ve yayınlanmıştır. Kadim sözlükler olarak nitelendirdiğimiz söz konusu sözlüklerin orijinallerine ulaşmak mümkün olmamıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada vardığımız sonuçları şu şekilde sıralamamız mümkündür:

İslam'ın ilk dönemlerde lugat, nahiv vb. Arap dili sahasında yapılan çalışmalar, Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılması ile ilgili olmuştur. "Garîbu'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Hadis" türü eserlerin ortaya çıkışıyla başlayan Arap sözlükçülüğü, zaman içerisinde olgunlaşmış ve ortaya birbirinden değerli, hem Arap edebiyatına hem dünya edebiyatına mal olmuş muhteşem ürünler ortaya çıkmıştır. Arap sözlükçülüğünde muteber bir yere sahip olan Lisânu'l-Arab adlı eser de bunlardan biridir. Müellif bizâtihi eserinin mukaddimesinde eserini Kur'ân ve Sünnet'in dili olan Arapçayı korumak için kaleme aldığını ifade etmektedir. Eserin müellifi İbn-i Manzûr Gramer, tarih, lügat, yazı ve hadis ilimlerinde temayüz etmiştir. Hadis alanında yazılmış bir eseri bulunmayan müellif daha çok hacimli eserlere yaptığı ihtisarlarıyla tanınmaktadır. Öyle ki oğlu Kutbuddin babasının vefatında kendi hattıyla 500 cilt ihtisar edilmiş kitap bıraktığını söyler.

Lisânu'l-Arab bir lügat olması dolayısıyla, kelimeler ve onların izahlarını esas almıştır. Fakat bunu yaparken çok sayıda ayete, hadise ve şiire atıfta bulunmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunların 1500 civarında Ayet, 7000'den fazla hadis ve çok sayıda şiir olduğu görülmektedir. İstişhad edilen bu Ayet, Hadis ve şiirler, kelime izahından sonra, aynı kelimenin aynı manada geçtiği nasslar olmaktadır. Konumuzla ilgili olması bakımından, müellifin istişhad ettiği hadislerin 4/5 oranında bir bölümünün muteber hadis kitaplarında mevcuttur. Ancak müellif istişhad amacıyla zikrettiği hadislerin sıhhatine dair herhangi bir yorum yapmaktan imtina etmiş, hadisi delil olarak kullanmakla yetinmiştir.

İslami İlimler bir derya misali oldukça zengin bir muhtevaya sahiptir. Tefsir, hadis, fıkıh, kelam, Arapça, felsefe vb. ilim dalları bizlere o kadar zengin ve muhteşem bir miras bırakmışlardır ki, bu miras bizim hem dinî hem dünyevî hayatımızı tanzime kâfi geldiği gibi, üzerine iyi bir gelecek inşa etmek için de yeterli olmuştur. Her başımız sıkıştığında, içinden çıkamadığımız her meselede onlara müracaat eder, bilmek istediğimiz her şeyi onlarda hazır olarak buluveririz. Bu nedenle bu eserleri yazan müelliflere ve onları yazılı veya sözlü olarak bizlere ulaştıran bilim adamlarına, hocalarımıza ne kadar teşekkür etsek azdır.

Sözlükler yazıldıkları dilin aynası gibidirler. Amaçları da zaten ait oldukları dilin söz varlıklarını korumak, onu tam ve mükemmel bir şekilde istikbale taşımak yani yansıtmaktır. Bir başka ifadeyle, dillere, sözlükler kadar büyük ve önemli bir hizmet yapan başka eser yoktur. Sözlük yazımıyla ilgilenen her müellifin ilk hedefi budur. Çalışmamız esnasında da gördük ki gerek Lisânu'l-Arab'ı hazırlayan İbn-i Manzûr gerek diğer sözlükler ve müellifleri öncelikle Arapçaya çok hizmet ve katkıda bulunmuşlardır. Sadece Arapçayla da kalmayıp sözlüklerinde naklettikleri ayet, hadis, şiir, nesir ve mesellerle hem dine ve dinî ilimlere hem de Arap edebiyatına, Arap kültürüne hizmet etmişlerdir.

Kadim Arapça sözlüklerin tamamında istişhad vazgeçilmez bir olgudur. Ama ayetle ama hadislerle ama şiir ve nesirle olsun istişhad yapılmayan sözlük yoktur. Hadislerle istişhada eserlerinde yer veren yazarların kullandıkları hadislerin sıhhatine dikkat etmedikleri konusuna yukarıda işaret etmiştik. Burada şunu da belirtmekte fayda görüyoruz. Genellikle dilbilimci olan bu müellifler, hadislerle tali olarak ilgilenmişlerdir. Bu yüzden de hadis metodolojisine ve hadis ilminin genel geçer tekniklerine itina etmemeleri mazur görülebilir. Bir hadis âlimi, aynı zamanda fıkıhçı ve tarihçi olan İbnu'l-Esîr dahî, en-Nihâye'sinde zikrettiği hadislerin kaynaklarını belirtmemiştir.

Hadis gibi hassâs ilkeler üzerine bina edilen bir bilim dalında, sözün/metnin kaynağı oldukça önemlidir. Hz. Peygamber'in ashabının bu konuda ne kadar titiz davrandıklarına daha önce değinmiştik. Ancak İslamî ilimlerin bütün dallarında daha sonraları çeşitli ürünler ortaya koyan âlimler, hadis âlimleri de dâhil olmak üzere aynı hassâsiyeti gösterememişlerdir. Bugün en muteber hadis külliyatında dahi uydurma ve zayıf rivayetlerin bulunabildiği nazar-ı dikkate alındığında, bu zaafiyetin hadis ilmi dışındaki tefsir, fıkıh, kelam, dilbilim gibi ilimlere sirayet etmiş olması çokta şaşırtıcı olmasa gerektir.

Her hâlükârda bütün bu eserler oldukça zengin bir kültürü, bilimsel bir birikimi bizlere ulaştırarak görevlerini yerine getirmişlerdir. Bugün, onlarsız bir ilmi çalışma yapmak mümkün değildir. Bize düşen sevabıyla günahıyla bu eserlere sahip çıkmak, onları sonraki nesillere belki mülahazalarımızla beraber olduğu gibi aktarmaktır. İlme, irfana hizmet eden tüm büyüklerimize müteşekkir ve minnettarız. Muvaffâkiyet Allah'tandır.

KAYNAKLAR

- Adalar Subaşı, Derya, Araplarda Sözlükçülük Çalışmaları Ve El-Mu‘Cemu’l-‘Arabiyyu’l-Esâsî Adlı Sözlüğün Eleştirisi, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, Yaz 2011

- Abdurrazzâk es-San’ânî, Musannef, tah: Habîburrahmân el-‘Azamî, Beyrût, el-Mektebu’l-İslâmî, 1970

- Ahmed b.Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, El-Misbâhu’l-Munîr fî Garîbi Şerhı’l-Kebîr, Lübnan, Mektebetu Lübnân, 1978

- Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Sinan b. Bahr el-Horasâni en-Nesâî, Sunenu’n-Nesâî, Beyrut, Dâru’l-Fikr, 2005

- Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî, El-Muhkemu ve’l-Muhîtu’l-A’zam, tah: Abdussettâr Ahmed Ferrâc, byy, Daru’l-Fikr, 1958,

- Alpak, Mehmet Nuri, Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendi’nin “Tercumanu’l-Luğât ”Adlı Eserinin İncelenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2006

- Akalın, Şükrü Haluk, Sözcük Bilimi ve Sözlükçülük, Türk Dili, Cilt: 98, TDK Yayınları 2001

- Akçay, Yusuf, Doğuda Ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi Ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, Yaz 2011

- Akgül, Yusuf, Bir Edebî Tür Olarak Garîbu’l-Hadis Kaynak, Metod ve Muhteva Analizi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006)

- Asım Efendi, Ebu’l-Kemal, Kâmûs Tercümesi, el-Okyanûsu’l-Basît fi Tercemeti Kâmusi’l-Muhît, I-IV, İstanbul, 1304–1305

- Aydın, Cemal Abdullah, Zebîdî’nin Tâcu’l-Arûs Adlı Eserindeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009

- Aydın, Tahirhan, Arapçada Yapılan Yaygın Dil Hatalarının Tashihinde Kur’ân’a Müracaat, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010,

- Bingöl, Zekeriya, Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma, Akademik Bakış Dergisi, Yıl: Mayıs 2006, Sayı: 9

- Bulut, Ali, Ebû Ubeyde'nin Mecâzu'l-Kur'ân'ına Yönelik Bazı Eleştiriler, Nüsha Dergisi, Yıl 4, Sayı 15, Güz 2004

- Durmuş, İsmail, Sözlük maddesi, DİA, Cilt: 37
  -İstişhad maddesi, DİA, Cilt: 23

- Eminoğlu, Emin, Sözlükçülük Geleneği İçinde Temel Türkçe Sözlük Düzenleme Yöntemleri, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı. 4, Yaz 2011

- Eren, Ali Cüneyt, Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı 1, 2009

- Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mâce el-Kazvînî, Sunenu İbn Mâce, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1999, Ammân

- Ebû Abdullah Ahmed ibn Muhammed ibn Hanbel ibn Hilâl eş-Şeybânî, Musnedu Ahmed b. Hanbel, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1999, Ammân

- Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Edebu'l-Mufred, Matbaatu's-Selefiyye, 1375 (1956), Kahire

- Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhâri, Sahîhu'l-Buhâri, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1998, Riyad

- Ebu'l-Fazl İbn Manzur İbn Mükerrem Cemaleddin Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî er-Ruveyfî el-İfrikî el-Mısrî, Lisanu'l-Arab, Dâru'l-Meârif, Kahire, Tarihsiz

- Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Umer b. Ahmed ez-Zemahşerî, Esâsu'l-Belâğa, tah. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kutubi'l-Ilmıyye, 1998, Beyrut

- Ebû Bekr Muhammed b. El-Hasen b. Dureyd, Cemheratu'l-Luğa, tah. Remzi Munîr Ba'lebekî, Dâru'l-Ilm li'l-Melâyîn, 1987, Beyrût

- Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ, Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa, tah. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Fikr, 1979, Mısır

- Ebu'l-Huseyn, Muslim b. El-Haccâc el-Kuşeyri en-Nişâbûri, Sahîhu Muslim, Dâru'l-Fikr, 2003, Beyrut

- Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevra et-Tirmizî, Câmiu't-Tirmizî, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1999, Ammân

- Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, Sunenu Ebî Dâvûd, Dâru'l-Fikr, 2005, Beyrut

- Elmalı, Hüseyin-Şükrü Arslan, Garîb maddesi, DİA, Cilt 13

- Güneş, Kadir, Arapça-Türkçe Sözlük, Mektep Yayınları, İstanbul, 2000
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, Kitâbu'l-Ayn, tah. Dr. Abdu'l-Hâmîd Hendâvî, Dâru'l-Kutubi'l-Ilmıyye, 2003, Beyrut
- İbnu'l-Esîr (Mecdüddin Ebi's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, En-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser, tah. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Dâru İbni'l-Cevzî, 1965, Kahire
- İbn Ebî Şeybe, Musannef, tah. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrût: Dâru't-Tâc, 1989)
- Kabdan, Abdülkadir, Nesefî Tefsirinde Şiirle İstişhad, Yüksek lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2007
- Kandemir, M. Yaşar, "Garîbu'l-Hadis", DİA, c: 13
- Karslı, İbrahim, Kur'ân Tefsiri Açısından İlk Arap Lügati "*Kitâbu'l-'Ayn"*ın Değerlendirilmesi, Nüsha Dergisi, Yıl:4, Sayı:14, 2004
- Kılıç, Hulusi, "Lisânu'l-Arab Maddesi", DİA, c: 27
    - -"İbn Manzûr Maddesi", DİA, c: 20
- Koçkuzu, Ali Osman, "İbnu'l-Esîr Mecduddîn Maddesi", DİA, c: 21
- Kur'ân-ı Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2011
- Koçyiğit, Talat, Hadis Tarihi, T.D.V. Yayınları,2009, Ankara,
- Muhtar, Cemal, "İslam'da Sözlük Çalışmaları", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:4, (1986)
- Mucemma'u'l-Luğati'l-Arabiyye, El-Mu'cemu'l-Vasît, Mektebetu'ş-Şurûki'd-Devliyye, 4. Baskı, 2004, Kahire
- Öbek, Ali İhsan, Tarihi Türk Sözlükçülüğünde Dönüm Noktası (Büyük Türk Lügati), *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/4 Summer 2009
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit, Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü, s: 41, Yeni Akademi Yay. İzmir 2006
- Özdoğan, Mehmet Akif, Arap Dili ve Edebiyatı Kaynaklarında Hz. Peygamber'in Dil ve Edebiyattaki Yerine Bir Bakış, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V, Sayı: 4, (2005)

- Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983

- Sami, Şemseddin, Kâmûs-i Türkî, 1317

- Taşdelen, Hasan, Arapça 'da kelime ve kuralların doğrulanması için Hadislerin kullanılması, Muhammed el-Hadr Huseyn, çev. Hasan Taşdelen, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Cilt:13, Sayı:1, 2004,

- Türcan, Zişan, Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri, Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara, 2008

- Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, http://tdkterim.gov.tr

- Tural, Hüseyin, Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhad Meselesi, AÜİF Dergisi, Sayı 9, 1990

- Yücetürk, Gamze, Arapça Yazılmış Dört Çağdaş Sözlüğün Yöntem ve İçerik Açısından Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011, Ankara

- Yavuz, Galip, Sözlükbilim Ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım, CÜİF Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2002

ÖZET

ARAPÇA LÜGATLARDA HADİSLERLE İSTİŞHAD

Allah (cc)'ın yüce kelamı Kur'ân-ı Kerîm ve Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (sav)'in sünneti ve hadisleri tüm İslamî İlimlerin kaynağı ve temelidir. Zaman içinde bu iki unsur sadece İslamî ilimlerin temeli olmakla kalmamış, Arap kültürünün ve Arap edebiyatının da vazgeçilmez referansları olmuşlardır. Biz bu çalışmamızda Hz. Peygamberin (sav) hadislerinin Arap Diline ve özellikle de Arap sözlükçülüğüne olan katkısını ortaya koymak adına, Arapça sözlüklerde hadislerin delil olarak nasıl kullanıldığını incelemeye çalıştık.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde öncelikle sözlük ve sözlükçülükle ilgili genel bilgiler verilmekte, sözlükçülüğün doğuda, batıda ve Arap âlemindeki tarihi seyri göz önüne serilmektedir. Daha sonra Arap Dilinde yapılan sözlük çalışmaları incelenmekte, Arapça sözlüklerin türlerine ve bu türlere dair örneklere yer verilmektedir. Arapça sözlüklere temel teşkil etmesi, örnek olması bakımından Garîbu'l-Hadis eserleri üzerinde de durulmaktadır.

İkinci bölümde ise çalışmamıza temel olan Lisânu'l-Arab'ın müellifi İbn-i Manzûr'un hadisler üzerindeki tasarrufu ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Ayrıca hadislerin Arapça sözlüklerde fesâhate delil olarak nasıl kullanıldığı konusu örnekler verilerek izah edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sözlük, İstişhad, Arapça Sözlük, Garîbu'l-Hadis

ABSTRACT

QUOTATION OF PROPHETİC REFERS IN ARABIC DİCTİONARİES

The Quran and the Sunnah of Prophet Muhammad are the primary sources of all Islamic Sciences. At the same time, these sources are considered as main references of Arabic culture. In this study, we analyzed the usage of Hadith as a reference in the arabic dictionaries in order to indicate the impact of Hadith on Arabic language and lexicography.

In the first chapter, general information about dictionaries and lexicography is given and the history of lexicography in the East, West, and Arabic world is examined. Moreover, some information is given about the Writing of Hadith, Tadween Al-Hadith" (Official Documentation of Hadith), Classification of Hadith, Istishhad, and Gharib Al-Hadith.

In the second chapter, the usage of hadith in the Arabic dictionaries as an indication of eloquence is examined by giving examples. Finally, we focused on the problem of the sources of hadith which is addressed in the dictionaries as a referee of the Arabic words.

Keywords: Hadith, dictionary, quotation (Istishhad), lexicology, Qarib Al-Hadith.